

**FILOZOFSKI FAKULTET,
NOVI SAD
KATEDRA ZA PSIHOLOGIJU**

**PERCEPCIJA VASPITNIH STAVOVA, MORALNOST, I BAZIČNE
DIMENZIJE LIČNOSTI AJZENKOVOG TEORIJSKOG SISTEMA**

- diplomski rad -

MENTOR
Prof. dr LAJOŠ GENC

Kandidat
Bojan Todosijević

1991

1. TEMA ISTRAŽIVANJA

Tema ovog istraživanja su relacije između roditeljskih vaspitnih postupaka, moralnosti i temeljnih dimenzija ličnosti po Ajzenku. Vaspitni postupci su operacionalizovani listom stavki VS-3D, koja govori o percepciji roditeljskih vaspitnih postupaka od strane dece. Teorijski okvir iz kojeg je proizašao taj instrument je Kozekijev trodimenzionalni model vaspitnih stavova. Percipirani vaspitni stavovi čine nezavisnu varijablu. Dimenzije ličnosti i moralnost su zavisne varijable. Moralnost je definisana skalom SEG-6 Ignjatovića i saradnika, a vršne dimenzije Ajzenkovog sistema njegovim upitnikom EPQ, koji govori u stepenu ekstraverzije, neuroticizma i psihoticizma, a sadrži i kontrolnu, tzv. Laj-skalu. Uz to se razmatraju i relacije između moralnosti i drugih pomenutih dimenzija ličnosti.

2. UVODNA RAZMATRANJA

Zadatak vaspitavanja mladih javlja se kao univerzalni problem i potreba kroz sve generacije i u svakoj kulturi. Na univerzalnost potrebe odgovoreno je raznolikošću rešenja. Šta je vrlina i koja je vrhovna, kojim vrednostima treba usmeravati mlade, koje osobine krasi zrele i moralnu ličnost - samo su neka pitanja koja se postavljaju pred vaspitača i tiču se cilja vaspitanja. Drugi važan problem je kako ostvariti željeni cilj, na koji način, kojim sredstvima se mogu razviti osobine i ponašanja koja se smatraju poželjnim. Da bi imalo smisla govoriti o tome šta je cilj vaspitanja, ka čemu treba usmeravati mlade, prvo je važno znati koji postupci u vaspitanju čemu vode. Bez tog znanja i najbolje namere mogu imati loše i nepredviđene ishode.

Moralnost je svakako jedan od najvažnijih efekata socijalizacije, i "čini najvišu sekvencu ljudskog razvoja, ne samo sa vrednosnog, već i sa psihološkog stanovišta" (Krstić, 1990). Zato i nije čudno što je to predmet kojeg ni jedan pravac u psihologiji nije mogao zaobići. Čudno je možda samo to što, i posle mnogobrojnih istraživanja morala, psihologija malo šta pouzdano može da kaže. Razjašnjavanju jednog aspekta tog problema - ulozi porodice u razvoju moralnosti - posvećeno je i ovo istraživanje.

3. PORODICA KAO AGENS SOCIJALIZACIJE I VS-3D

Opšte je uverenje, i među stručnjacima i među laicima, da postupci prema deci, posebno roditeljski, u najvećoj meri oblikuju ličnost budućeg odraslog čoveka. Verovatno je nemoguće (i nepotrebno) na jednom mestu sabrati sva istraživanja i pretpostavke o vezama između odnosa u porodici i kasnijeg razvoja ličnosti deteta. Frojd je većinu psihoanalitičkih pojmova koji se tiču razvoja ličnosti stavio u kontekst porodice. Adler, Jung, Erikson i drugi predstavnici psiho-analitičkih škola takođe. Na sličan način to čine i bihevioristi. Osobine i ponašanja objašnjavaju se principima klasičnog i instrumentalnog uslovljavanja, učenja po modelu i dr., što se sve najčešće odvija u porodici.

Po Frojdu, svi bitni procesi razvoja ličnosti završavaju se početkom perioda latencije (4. do 5. godine). Sve što je bitno do tog perioda se već odigralo, a kasniji razvoj je samo manifestacija već okončanih procesa: oralni i analni period su prošli, sa manje ili više problema, edipalna situacija je razrešena identifikacijom, dete je usvojilo roditeljski super-ego.

Adler takođe smatra da je rano detinjstvo presudan period - tada se formira "životni stil" - osnova strukture ličnosti pojedinca. Tu biva posejana i klica kasnijih neurotskih procesa ako usvojen životni stil ne obezbeđuje odgovarajuću kompenzaciju ili nadkompenzaciju osećanja inferiornosti.

Po Eriksonu, osnova zdravog razvoja ličnosti je tzv. osnovno poverenje u sebe i druge ljude, a ono se formira u toku prve godine života u okviru porodice, najčešće. Dobar deo ostalih faza razvoje identiteta takođe se odvija u porodici.

U transakcionoj analizi se smatra da se životni scenario i osnovni stav prema svetu određuju u prvim godinama života, a repertoar "igara" se uglavnom preuzima od roditelja.

Pomenuti peoretičari su svoja shvatanja izveli primarno iz kliničkog rada sa pacijentima. Drugi, deskriptivno - statistički metodološki pristup dao je brojna istraživanja i nalaze koji su govorili o vezama karakteristika porodičnih odnosa i različitih oblika ponašanja - pozitivnih i negativnih. U nastavku je navedeno nekoliko istraživanja radi ilustracije tog pristupa, i opšti zaključci do kojih se došlo. Objašnjenja delinkventnog ponašanja redovno se pozivaju na porodične odnose u kojima dominira smenjivanje agresivnosti i zanemarivanja. Sledeća tabela pokazuje zavisnost agresivnosti dece od ponašanja roditelja.

Tabela 1 Agresivnost dece u zavisnosti od ponašanja roditelja

Odnos roditelja prema deci	Jako izražena agresivnost dečaka u %	Jako izražena agresivnost devojčica u %
Niska tolerancija, slabo kažnjavanje	3.7	13.3
Niska tolerancija, oštro kažnjavanje	20.4	19.1
Visoka tolerancija, slabo kažnjavanje	25.3	20.6
Visoka tolerancija, oštro kažnjavanje	41.7	38.1

(L.Smith and B. Hudgins, Educational Psychology, 1964, prema Krstić, 1990.)

K. Radoš (1973) navodi kako maloletne prestupnice opažaju svoje roditelje: njihovi roditelji ne ispoljavaju ljubav i nežnost, kažnjavaju često i drastično, ne podstiču postignuće niti su zainteresovani za razvoj deteta, ne poštuju ličnost deteta, insistiraju na autoritarnoj disciplini, tolerišu agresivnost i ne brinu se za zdravlje deteta.

Rezimirajući nalaze o ulozi porodice u razvoju nepoželjnog ponašanja, Genc (1985) kaže: "Klasična psihološka objašnjenja o porodičnim uzrocima nepravilnog razvoja ličnosti takođe naglašavaju relacije roditelj - dete. Odnosi roditelj - dete, koji deluju kao štetni uticaji, obično se razvrstavaju u dve grupe. Za prvu grupu je zajedničko da nema dovoljno roditeljske ljubavi ili da dete doživljava porodičnu situaciju kao da ljubavi od strane roditelja nema dovoljno...Za drugu grupu poremećenih odnosa roditelj - dete zajedničko je preterivanje u ispoljavanju ljubavi. Takvu situaciju stvaraju pre svega protektivni roditelji, koji preteranim zaštićivanjem i rasterećivanjem deteta svake obaveze vaspitavaju nesamostalno dete, sa niskom frustrativnom tolerancijom".

Hrnjica (1987., str. 228) navodi nalaze D. Hita (1965) o osobinama roditelja osoba koje su procenjivane kao zrele ili nezrele. Očevi nezrelihopisani su kao nepraktični, duhom odsutni, nestalni, jednostrani, tvrdoglavi, rezervisani, zatvoreni i autoritarni, a majke kao agresivne i sklone dominaciji. Porodice zrelih opisane su kao harmonične, očevi su bili objekt poštovanja a majke su nežne i uporne ali ne i dominantne. Isti autor zaključuje: " Pomenuti istraživački nalazi ukazuju da je za povoljan tok socijalizacije neobično važno da prva iskustva u roditeljskoj kući i porodična atmosfera budu povoljni. Ako toga nema mala je verovatnoća da će ostali agensi socijalizacije biti dovoljni da se nadoknadi početni socijalizacijski deficit". Slično zaključuje i Popović (1977), kada kaže da postoji jedan opšti uslov razvoja celine ličnosti, a time i moralnosti, a to je "zadovoljenje potreba za sigurnošću, uzajamnim razumevanjem i poštovanjem vaspitača i vaspitanika, potreba za ljubavlju i priznanjem".

Vidimo da postoji opšte slaganje u tome da porodica ima dalekosežne, i pozitivne i negativne uticaje na razvoj ličnosti. Čak i psihološke dispozicije za prihvatanje takve ideologije kakva je fašistička, prema Adornu, stvaraju se autoritarnim porodičnim odnosima.

Što se tiče **načina** istraživanja povezanosti porodičnih odnosa i kasnijeg razvoja ličnosti, u početku je pažnja poklanjana pojedinačnim postupcima. Tako je proučavan način i učestanost dojenja (zbog pretpostavljene veze sa oralnim karakterom; čak se, u psihoanalizi, sreće i pojam "dobra dojka"), način navikavanja deteta na čistoću (zbog opasnosti analnog karaktera) i dr., a u bihejviorizmu, na pr. uslovljavanje emocija, nagrađivanje i kažnjavanje. Predviđanja na osnovu takvih parcijalnih istraživanja pokazala su se kao nepouzdana. Zaključeno je da se kao prediktori kasnijeg razvoja moraju uzimati postupci koji se ponavljaju, ustaljeni odnosi u porodici. Bitni su stavovi roditelja, a pojedinačni postupci su samo manifestacije tih stavova i osobina roditelja. Važan je smisao, značenje događaja. Ako je ran prekid dojenja izraz neprihvatanja deteta to drugo znači nego ako je to specifičnost određene kulture.

Uz pomoć faktorske analize izgrađeno je više modela vaspitnih stavova - dvodimenzionalnih i trodimenzionalnih. (Opis pojedinih modela sačinio sam na osnovu sledećih tekstova: Genc,1985;Genc, 1988; Genc 1991).

Prvi modeli su bili *jednodimenzionalni*. To je obično bila dimenzija kontrole deteta. Po analogiji sa Levinovim izučavanjima stilova rukovođenja, odnosi u porodici, ili vaspitni stavovi roditelja, posmatraju se duž kontinuuma od autokratskih, preko demokratskih do *laissez-faire*.

Dvodimenzionalni modeli

Dvodimenzionalni modeli, pored dimenzije kontrole, a koja se odnosi na psihičku i fizičku slobodu deteta, obično omeđenu pridevima "ograničavajući" i "popustljivi" vaspitni stav (dalje: VS), uvode i drugu, ortogonalnu, dimenziju, omeđenu "toplom" i "hladnim" odnosima.

Na katedri za psihologiju u Novom Sadu izvedeno je više istraživanja pod okriljem Šeferovog (Shaefer) dvodimenzionalnog modela, kojeg ću tu ukratko prikazati. Ideja u osnovi ovakvog pristupa je da se u porodici manifestno javljaju pojedini *vaspitni postupci* (3.). Oni se ponavljaju kroz razne situacije, i na osnovu njih se može zaključiti o *vaspitnim stavovima* (2.) roditelja. A ukupnost svih uticaja kojima je dete u porodici izloženo naziva se *vaspitna atmosfera* (1.). Odnos između tih pojmova može se prikazati hijerarhijskom strukturom, kao na sledećem crtežu.

VASPITNA ATMOSFERA (CRTEŽ)

Na osnovu konkretnih vaspitnih postupaka prema deci može se zaključiti o relativnom prisustvu svakog od vaspitnih stavova. Obično u odnosu na neko dete dominira određeni vaspitni stav. Međutim, ne javljaju se isključivo vaspitni postupci iz okvira jednog vaspitnog stava. Teško bi bilo naći roditelja koji se baš uvek ponaša na isti način. Pod promenjenim okolnostima, inače topao i popustljiv roditelj može postupiti na hladan ili ograničavajući način. Ukupnost svih postupaka u odnosu na neko dete čini vaspitnu atmosferu u kojoj to dete odrasta. U njoj je, u različitim proporcijama, zastupljen svaki vaspitni stav.

Dimenzija kontrole odslikava u kojim se sve domenima i koliko dete sputava raznim zabranama koje postavljaju roditelji. "Ograničavajući" roditelj zahteva od deteta da se ono strogo pridržava tih pravila i njihovo kršenje smatra ozbiljnim prekršajem. "Popustljiv" roditelj dopušta detetu veću slobodu i ne zahteva od njega da se kruto pridržava pravila ponašanja, ali to ne treba da se shvati kao popuštanje dečjoj volji i zahtevima bez nekog kriterijuma. Takav roditelj fleksibilno primenjuje pravila, uzima u obzir i situaciju i osobine ličnosti deteta, sa uzrastom smanjuje ograničenja i potkrepljuje osamostaljivanje deteta.

Druga dimenzija tiče se emocionalnog odnosa prema detetu. Ponašanje roditelja koje karakteriše "topao", prihvatajući odnos usmereno je na dete. Takav roditelj često razgovara sa detetom, obrazlaže svoje postupke, retko kažnjava a često hvali. Prihvata približavanje deteta. "Hladan" roditelj je odbojan prema detetu, ne prihvata približavanje deteta, često i fizički kažnjava a retko hvali, malo razgovara sa detetom i ne obrazlaže svoje postupke.

Kombinacija ekstreme dimenzija daje četiri vaspitna stava: topao-popustljiv, topao-ograničavajući, hladan-popustljiv i hladan ograničavajući.

Ličnosti dece koja su se razvijala u atmosferi dominacije pojedinih vaspitnih stavova opisuju se na sledeći način.

Topla-popustljiva atmosfera stvara ličnost koja je okrenuta ka svetu, ambiciozna, prijateljska, kreativna, ne trpi pasivno uticaje sa strane već aktivno uzvraća. Nekad je takvo dete neposlušno, ali se razvija u zdravu prosocijalnu ličnost.

Hladno-popustljiva atmosfera odiše nebrigom za dete. Kažnjavanje je intenzivno i periodično - radi opravdanja pred drugima. Detetova agresivna reakcija na učestale frustracije se toleriše. Smatra se da malotni delinkventi često potiču iz ovakvih porodica, a i podaci iz ranije navedene tabele pokazuju da je agresivnost najveća u dece čiji su poditelji visoko tolerantni i oštro kažnjavaju.

Topao-ograničavajući VS stvara nesamostalne ličnosti. Dete je prazastićeno, ljubav kojom je obasuto postaje teret. Nema slobode da se ispolji agresivnost pa se ona okreće prema sebi i vodi anksioznosti. Dete je povučeno i manje kreativno, ali je poslušno.

Roditelj kojeg odlikuje *hladno-ograničavajući* VS ne prihvata dete i često i strogo ga kažnjava, uz isticanje da se, u stvari, stalno žrtvuje za dete. Stalno osećanje krivice je logična posledica. Ovakva atmosfera razvija pasivnost, nepoverenje prema

odraslima, sklonost samoubistvu i nesrećama. Takođe su česte i ozbiljne neurotske smetnje.

Ovaj model se dovodi u vezu sa dvodimenzionalnom varijantom Ajzenkove teorije ličnosti. Smatra se da hladni VS usmeravaju razvoj ličnosti ka emocionalno labilnoj, topli ka emocionalno stabilnoj, ograničavajući ka introvertnoj a popustljivi ka ekstravertnoj ličnosti. S obzirom na postojeće razlike u funkcionisanju nervnog sistema kod ekstravertnih i introvertnih, tome treba prilagoditi način vaspitanja. Introvertne bi trebalo ređe kažnjavati, jer su osetljivi na kazne, a češće nagrađivati, da ne bi postali "presocijalizovani". Ekstravertne osobe su manje osetljive na kazne a više na nagrade, te njima treba više pravila da ne bi postali nesocijalizovani.

Ovaj pristup proučavanju porodice kao agensa socijalizacije blisko je povezan sa psihologijom učenja kao najizgrađenijom teorijom socijalizacije. U stvari sva molekularnija objašnjenja se baziraju na principima pojedinih oblika učenja.

Dosadašnja istraživanja u okviru ovog modela pokazala su da su hladne majke pretežno najnižeg obrazovnog nivoa. Očevi percipirani kao hladni češće su srednjeg obrazovnog nivoa. Najmanje popustljivi su očevi stručnjaci i rukovodioci. U vezi osobina ličnosti utvrđeno je da je osećaj usamljenosti u vezi sa toplo- ograničavajućim VS. Kreativnost u pismenim zadacima je najveća kod dece iz toplo-popustljivih porodica, a najmanja iz hladno-popustljivih. Takođe je utvrđena pozitivna korelacija između motiva opšteg postignuća i toplo-popustljivog VS.

Trodimenzionalni modeli

Dvodimenzionalnim modelima upućeno je više zamerki: da dimenzije nisu nezavisne, da dimenzija kontrole nije dobro definisana, tj. da popustljiv VS ima različita značenja kad je u kombinaciji sa toplim odnosno hladnim VS, da je model statičan, jer je poželjnost nekog VS promenljiva sa uzrastom.

Kao odgovor na te opravdane kritike razvijeni su trodimenzionalni modeli. Jedan od takvih predstavlja teorijsku osnovu ovog rada, a autor je Kozeki (prema Genc, 1988).

Dimenzija emocionalnosti je ista kao i u dvodimenzionalnim modelima (*toplo - hladno* vaspitanje, ili dimenzija *TH*), dok je dimenzija kontrole podeljena na dve nove dimenzije: kognitivnu i dimenziju roditeljske odlučnosti. Kognitivna se naziva i *otvoreno-zatvoreno* vaspitanje (dimenzija *OZ*). Pod zatvorenim vaspitanjem se podrazumeva ograničavanje prostora i u fizičkom smislu i u smislu sticanja iskustva uopšte, a kod otvorenog vaspitanja dete se podstiče na samostalno sticanje iskustva. Ovde roditelj ne nameće gotova rešenja nego se odnos bazira na principu dogovaranja. Roditelj tu samo usmerava dete. Dimenzija roditeljske odlučnosti (ili efikasnosti vaspitanja) je omeđena *jakim i slabim* vaspitanjem (dimenzija *JS*). Ona odslikava u kojoj meri roditelj postavlja zahteve detetu da se pridržava pravila i obaveza. Jako vaspitanje naglašava takvo prihvatanje obaveza, a slabo podstiče izbegavanje obaveza popustljivišću, nepoverenjem, ponekad nemoćnom grubošću i tolerancijom prekršaja.

Teorija predviđa da toplo vaspitanje razvija emocionalno stabilnu, na dobre međuljudske odnose podsticanu ličnost, a hladno - emocionalno labilnu ličnost sa slabim kontaktima sa sredinom. Otvoreno vaspitanje podstiče proces samorealizacije, optimistički prilaz zadacima i životnim problemima uopšte. Zatvoreno vaspitanje razvija inhibiranu

ličnost, orjentisanu na izbegavanje problema, anksioznu, pasivnu, koja se povlači u teškim situacijama. Dimenzija roditeljske odlučnosti je u vezi sa interiorizacijom moralnih normi. Pri jakom vaspitanju izgrađuje se samokontrola sa usklađenim ličnim i širim interesima, a slabo vaspitanje razvija egocentričnu, impulsivnu, nepouzdanu u nedisciplinovanu ličnost. Očigledna je jaka pedagoška nota ovog modela.

Kao i dvodimenzionalni model, i trodimenzionalni podseća na odgovarajući Ajzenkov model strukture ličnosti. Topli odnosi bi trebalo da budu u vezi sa emocionalnom stabilnošću, otvoreni vaspitni stav u vezi sa ekstraverzijom, a "moralna" dimenzija vaspitanja roditeljske odlučnosti (J-S) u vezi sa "moralnom" dimenzijom ličnosti - psihoticizmon.

Jedno ranije istraživanje (Genc, 1991) bavilo se relacijama između navedenih dimenzija i Ajzenkovog upitnika EPQ, koji meri tri dimenzije ličnosti: ekstraverziju, neuroticizam i psihoticizam. Zaključeno je da "hladni posupci majki (uz odlučnost oba roditelja) usmeravaju razvoj ličnosti ka emocionalnoj labilnosti, hladni postupci oca i previše odlučne majke više ka psihoticizmu, a otvoreni postupci ka ekstraverziji" (Genc, 1991, str.134).

Upitnik VS - 3D

Lista stavki VS -3D je, u svrhu ovog istraživanja, operacionalizacija izloženog teorijskog modela. Instrument je sačinjen na Katedri za psihologiju u Novom Sadu, na taj način što su studenti psihologije i pedagogije procenjivali preko 100 tvrdnji s obzirom na to o kojoj dimenziji vaspitanja određena stavka govori. U konačni izbor ušle su stavke kod kojih je slaganje bilo bar u 80% slučajeva. Lista se sastoji od 30 stavki, po 10 za svaku dimenziju. Stavke predstavljaju tvrdnje koje se odnose na shvatanje porodičnih odnosa i uloga. Ispitanici na petostepenoj skali Likertovog tipa procenjuju koliko svaka stavka dobro opsuje mišljenje i ponašanje njihovih roditelja. Odgovori se daju posebno za majku i posebno za oca. Na taj način svaki od roditelja biva opisan sa po 3 skora koji određuju njegov položaj na pomenutim dimenzijama. Veći skor na dimenziji TH znači više izražen topli vaspitni stav, na dimenziji OZ znači otvoreniji VS a na dimenziji JS jači vaspitni stav.

Činjenicu da ovaj instrument govori o *percepciji* vaspitnih stavova (a ne o objektivnoj slici) treba imati na umu zbog opreznosti u interpretaciji eventualne korelacione veze kao kauzalne. Naime, kauzalnost je ovde verovatno, cirkularna: sve tri dimenzije Ajzenkovog sistema imaju i naslednu osnovu, te je na pr. moguće da iste porodične odnose dete sa labilnijim autonomnim nervnim sistemom opaža kao frustrativniju. To bi se onda moglo odraziti i u njegovim odgovorima na N skali i VS-3D, pa bi se olako moglo zaljučiti da, recimo, hladni VS uzrokuju veći stepen neuroticizma. Pravi uzok bi verovatno bila predispozicija tog deteta. Isto se može reći i za ostale, ovde razmatrane osobine.

AJZENKOVA TEORIJA LIČNOSTI I EPQ

(Prikaz je rađen na osnovu: Fulgosi, 1985; Eysenck, 1976; i Eysenck 1957)

Jedna od najpoznatijih faktorsko-analičkih teorija je Ajzenkova teorija ličnosti. Po njemu, ličnost je empirijski fenomen i tako se mora i proučavati. Fulgosi (Fulgosi, 1985) navodi tri temelja Ajzenkove teorije:

1. rezultati faktorske analize, kojima se utvrđuju temeljne osobine ličnosti koje određuju široke aspekte ponašanja, tj. faktori ličnosti;
2. eksperimentalna istraživanja; radi se o eksperimentalnoj proveru i potvrdi dimenzija utvrđenih faktorskom analizom;
3. fiziološka i neurološka objašnjenja utvrđenih faktora ličnosti.

Sve zastupljene metode su izrazito objektivističke. Međutim, u novijim radovima on je kritičan prema statističkim metodama, i kaže da je njihova moć prvenstveno u proveravanju psiholoških hipoteza a ne i u stvaranju (Eysenck,1976) Izgleda da ne potcenjuje mogućnosti i važnost spekulativnog uma.

Ajzenkova teorija je dimenzionistička, a osnovna hipoteza tog pristupa može da se izrazi na sledeći način; "Implicitni teorijski model ukupnog multivarijantnog dimenzionalističkog pristupa ličnosti jeste postojanje univerzalnog - kod svih ljudskih jedinki prisutnog - sistema, dakle celine delova koji funkcionišu zajedno, sistema glavnih neuro - psihičkih organa, hardversko - softverske prirode, tj. nasleđeno - stečene prirode,sistema koji određuje intenzitet i vrstu reakcija živog ljudskog bića na aktualne stimiluse iz okoline (uz moguće proširenje ovog na životinjska i ljudska bića)" (Ignjatović, 19914, str.184).

Rezultat Ajzenkovih proučavanja je hijerarhijski model strukture ličnosti, kao što je to dole prikazano na primeru introverzije (Eysenck,1958, prema A. Fulgosi, 1985, str.388).

1. INTROVERZIJA

2.UPORNOST RIGIDNOST SUBJEKTIVNOST PLAŠLJIVOSTRAZDRAŽLJIVOST

3.

4.

Na najnižem nivou (4.) su **specifične reakcije**, postupci u pojedinim životnim situacijama. **Navike** (3.) čine uobičajene reakcije ili ponašanja, vezane su za slične situacije. **Osobine ličnosti** (2.) su definisane korelacijama dvaju ili više navika, one su još opštije manifestacije ličnosti osobe. Ajtemi u testovima ličnosti tiču se ovog nivoa. **Tip** je određen korelacijama osobinaličnosti.

Razvoj ličnosti je, po Ajzenku, funkcija interakcije nasleđa i uticaja iz sredine. Svaka od temeljnih dimenzija ima i naslednu osnovu, ali svaka je i pod uticajem sredinskih činilaca. Vaspitanjem je, znači, moguće uticati, bilo pozitivno, bilo negativno i na takva svojstva ličnosti kao što je emocionalna stabilnost ili ekstravertnost. Ali vaspitanje nije ni svemoguće, nego postupke u vaspitanju treba prilagođavati ličnosti konkretnog deteta, kako bi se postigao željeni ishod.

Tri su vršne dimenzije Ajzenkovog sistema: ekstraverzija - introverzija (dalje E), neuroticizam (N) i psihoticizam (P).

Ekstraverzija

Dimenzija ekstraverzije ima dug istorijat. Pod različitim imenima može se prepoznati u Hipokratovoj tipologiji, kod Kanta, Vunta,Pavlova, Junga i dr. Ajzenk objedinjuje ta

učenja i empirijski ih potvrđuje faktorskom analizom. U svim aktuelnim dimenzionalističkim sistemima takođe se javljaju dimenzije korespondentne ekstraverziji.

Ekstravertne osobe se, obično, opisuju na sledeći način: okrenuti su prema svetu, vole društvo, žele biti u centru pažnje, inicijatori su prvih kontakata, živahni, bezbrižni, optimisti, skloni avanturi i riziku, agresivni i ne kontrolišu emocije, impulsivni i okrenuti praktičnom ponašanju.

Introvertne osobe su na drugom polu iste dimenzije. Oni su okrenuti prema sebi, uzdržani, mirni, zatvoreni, promišljeni, više vole knjige nego ljude, ne vole uzbuđenja, i svakodnevne stvari uzimaju ozbiljno, vole sređen život, kontrolišu svoje emocije, nisu agresivni, skloni pesimizmu i oklevanju, pouzdani su i veoma cene moralne norme i vrednosti. (Opisi prema A.Fulgosi, 1985).

Fiziološka osnova ove dimenzije je, smatra se, nesumnjiva, ma da postoje različita tumačenja. **Gros** je dao prvu, istina spekulativnu, hipotezu, po kojoj postoje primarni i sekundarni nervni procesi ili funkcije. Primarni procesi su u osnovi senzacija i opažaja. a sekundarne čini perseveracija primarnih procesa. Ljudi se međusobno razlikuju po dužini trajanje tih sekundarnih procesa. Kod introvertnih, smatra se, ti procesi traju znatno duže.

Pavlov smatra da postoji jedna fiziološka osnova ličnosti a to je "jačina ekscitatornog procesa" ili "jačina nervnog sistema". Postoji stabilan (jak) i nestabilan (slab) nervni sistem. Jak odgovara ekstravertima a slab introvertima. Postoje brojni fiziološki indikatori za razlikovanje tih hipotetskih tipova nervnih sistema. Na pr. kod slabog nervnog sistema dominira ekscitacija, pa se uslovni refleksi lako izgrađuju, taj tip raguje i na slabe draži intenzivnom reakcijom i pokazuje velika kolebanja.

Grej govori o "arousabilnosti" ili pobudljivosti nervnog sistema, što je u vezi sa uzlaznim retikularnim aktivirajućim sistemom (URA sistem Morucija i Meguna). To stanovište zauzima i Ajzenk kada kaže da je osnova E dimenzije ravnoteža ekscitatorno-inhibitornih procesa. Introverti imaju pobudljiviji nervni sistem.

Možda su interesantnije socijalne konsekvence pripadanja jednom od ekstrema ove dimenzije. Krstić (Krstić,1988) kaže: "Većina neposrednih društvenih delatnika (privrednici, političari) su ekstravertovani, dok je većina stvaralaca u kultur introvertovano, što je jedan od razloga njihovog uporedljivo nepovoljnog društvenog položaja. Zbog operativne apstinencije samo mali broj kulturnih radnika dostiže visok ekonomski i socijalni status, dok većina prolazi nepovoljno sa stanovišta raspodele društvenih dobara i vrednosti, a sa tim se javlja i težnja da se društveno nisko vrednuju kulturni proizvodi".

Neuroticizam

Dimenzija emocionalne stabilnosti takođe ima dug istorijat. Obično gde se javlja E dimenzija javlja se i ova dimenzija. Neurotične osobe (one koje postižu visok skor na N skali Ajzenka) su "duševno i telesno defektne, ispod prosečne po iteligenciji, volji, emocionalnoj kontroli, oštirini osjeta i sposobnosti da se napregnu. Neurotik je sugestibilan, nema upornosti, polagan u mišljenju i djelovanju, nesocijabilan i teži represiji ili potiskivanju neugodnih činjenica" (Fulgosi,1985). Takođe se opisuju kao neuravnoteženi, osetljivi, anksiozni, rigidni, osetljivi, usamljeni, imaju nezadovoljavajući roditeljski dom i prilike, zavisni su i skloni opetovanju neefikasne aktivnosti. Sebe ocenjuju kao inferiorne, nervozne, sklone nezgodama, nezadovoljne, osetljive i uvredljive. Žale se na autonomne simptome.

Emocionalno stabilna osoba se kraće opisuje: ona je više uravnotežena, mirna, fleksibilna, stabilnih emocija i raspoloženja, zadovoljna svetom i životom.

Naslednu komponentu N-faktora čini neuravnoteženost autonomnog nervnog sistema. Neurotici imaju labilan autonomni nervni sistem, na draži reaguju prejako i previše uporno. Za regulaciju autonomnih funkcija zadužen je tzv. visceralni mozak. Njegova je uloga, slobodnije interpretirano, da bude most između sredine i organizma. On funkcionalno spada u autonomni nervni sistem, ali je u vezi i sa spoljašnjim stimulusima. Reakcije visceralnog mozga čine komentar organizma na zbivanja u spoljašnjoj sredini. Labilnost autonomnog nervnog sistema kod osoba sa izraženim neuroticizmom može da znači predimenzionirano reagovanje na spoljašnje događaje. Posledica takvog funkcionisanja na socijalizaciju izražena je sledećom rečenicom: "Istraživanja pokazuju da će rezultat uslovljavanja biti veoma trajan ako se neka od draži vezuje sa intenzivnim reakcijama autonomnog nervnog sistema i intenzivnim emocijama" (Rot, 1987.).

Sredinski faktor je stepen izloženosti stresu. Osoba izloženija stresu biće više emocionalno nestabilna. Za one sa većom predispozicijom dovoljna je i manja "količina" stresa za aktualizaciju genetske predispozicije.

Za očekivati je da ovaj faktor bude više povezan sa stresogenijim vaspitnim stavovima (hladni i ograničavajući).

Psihoticizam

Ova dimenzija se poslednja javlja u Ajzenkovoju teoriji. Prvobitni model je bio dvodimenzionalan.

Potreba za uvođenjem treće dimenzije nastala je kada su upoređivani rezultati koje su na testovima ličnosti postizali psihijatrijski pacijenti sa rezultatima ne-pacijenata. Faktorska analiza je pokazala da se radi o novoj, od prethodnih nezavisnoj dimenziji ličnosti.

Ekstremi ove dimenzije su "normalnost" i "psihotičnost". Negde na sredini se nalaze psihopate. U ranijim radovima psihopatija je bila ekstrem na dimenziji ekstraverzije, psihopati su smatrani ekstravertnijim i od histerika. U to vreme je i prediktivna osobina za kriminalitet bila ekstraverzija. Formula za kriminalno ponašanje je glasila $E \times N$ (proizvod ekstraverzije i neuroticizma) (Eysenck, 1976, str. 20).

Po Fulgosijevoj interpretaciji, visok skor na P dimenziji čini esencijalnu psihopatiju. To nije dovoljno za dijagnozu, ali je dovoljno da izazove abnormalna ponašanja, što naročito dolazi do izražaja " u sferi morala i društvenih normi"(Fulgosi, 1985).

Ispitujući P-skalu, Ajzenk je došao do još nekih zaljučaka (Eysenck, 1976):

- muškarci imaju više skorove na P skali;
- skorovi kod oba pola opadaju sa godinama,
- niži socijalni slojevi postižu više skorove,
- kriminalci postižu takođe visoke P skorove. Za različite vrste kriminala karakteristični su različiti skorovi: "...agresivni kriminal, i kriminal koji uključuje nepotrebnu okrutnost izgleda da implicira visoko P" (Eysenck, 1976.,str.123).
- narkomanija je povezana sa visokim P skorovima,

- žene zatvorenice imaju izrazito visoke P skorove, čak i više nego muški zatvorenici. Ajzenk to objašnjava time da je kriminal neuobičajeniji za žene, tako da samo one sa ekstremno visokim P prelaze granicu zakona.
- ispitivanja na deci pokazuju da su antisocijalna ponašanja povezana sa P dimenzijom. Tabela 2. pokazuje korelacije P, E i N skale sa raznim oblicima antisocijalnog ponašanja.

Tabela 2 Korelacije P, E i N skala sa pojedinim oblicima antisocijalnog ponašanja.

Vrsta antisocijalnog ponašanja	P	E	N
Vandalizam	.48	.20	.11
Velike krađe	.33	.10	.09
Nasilje	.49	.14	.10
Ozbilji školski prestupi	.43	.13	.16
Provale i upadi	.24	.09	.07
Manji školski prekršaji	.35	.14	.10
Krađe	.39	.10	.17
Ukupan skor	.57	.22	.14

(Skrraćeno preneseno iz Eysenck, 1976, str.134).

Ličnost osoba sa visokim P skorovima opisuje se sledećim terminima: usamljen, neprijatan i dosadan, okrutan, siromašan osećanjima, bez sposobnosti empatije, grub prema drugima, gladan uzbuđenja i sklon čudnovatim i neobičnim stvarima (Eysenck, 1976). Takođe ih opisuje kao ne-kooperativne, slabe pažnje, ali i visoko kreativne i originalne, ako se to definiše neobičnim asocijativnim odgovorima. Oni potcenjuju ljude, osobito autoritete. "Zainteresovani su za impersonalni seks, rat i horor filmove, TV i sport. Obrazovanje i kultura imaju negativnu valencu za njih. Njihovi umetnički proizvodi naginju bizarnosti, a ukusi ka neobičnosti" (Eysenck, nav. delo, str. 202).

Klinički nalazi govore da osoba sa visokim P ima mnogo među psihotičarima, psihopatama i kriminalcima. Među neuroticima visoko P je kontraindikacija za uspešnost terapije. Pобољšanje stanja kod psihoza je praćeno snižavanjem P skora.

Ajzenk smatra de je i ova kao i prethodne dimenzije ličnosti kulturno nezavisna.

Fiziološku osnovu ove dimenzije Ajzenk nalazi u Grejevim pretpostavkama o postojanju tri fiziološka sistema koji određuju emocionalno reagovanje. Prva dva su povezana sa E i N dimenzijama, a treći sa P. Taj treći sistem je uključen u "borba/bežanje" ponašanje "unutar - vrsnog tipa", tj. odnosi se na jedinke iste vrste. Taj sistem je lociran u amigdaloidnim telima i srednjem delu hipotalamusa. Takođe se pretpostavlja de je ta agresivnost povezana sa nekim aspektima muške seksualnosti. Endokrini sistem, smatra Ajzenk, takođe je povezan sa psihoticizmom, posebno ravnoteža lučenja androgena i estrogena. Muževnost (maleness) je fiziološka osnova P dimenzija, smatra Ajzenk (Eysenck, nav. delo, str.203).

O sredinskim činionicima psihoticizma Ajzenk ne govori.

Ajzenk kaže da nije ispravno interpretirati izolovane skorove pojedinih dimenzija. Visok P skor drugo znači kad je povezan sa visokom inteligencijom, ekstraverzijom ili neuroticizmom. "Neka P+ osoba koja je vrlo nadarena, može zbog svoje originalnosti i neobičnosti asocijacija dostići "genijalni" nivo u nauci ili umetnosti; druga P+ osoba, sa niskim IQ, može se priključiti velikoj armiji "neadekvatnih", osobito ako poseduje nisko E i visoko N" (Eysenck, 1976, str. 203).

Ukratko, o P skali se može opravdano reći da se "sadržaj ajtema odgovarajuće Ajzenkove skale jasno tumači kao moralnost nasuprot agresivnosti" (Ignjatović, 1991., str. 184).

E P Q

Upitnik EPQ je operacionalizacija Ajzenkove teorije ličnosti. Sastoji se od četiri sub-skale, tri za pomenute osobine ličnosti i četvrtu, L-skalu.

L - skala

Za ovu skalu Ajzenk kaže da je najnejasnija od svih iz EPQ. Među prvima Laj (lie)skalu su upotreбили Hartšorn i Mej, sa namerom da "mere" sklonost dece da lažu. Skalu su činili opisi socijalno visoko poželjnih ponašanja, ali koja se stvarno vrlo retko sreću. Sve kasnije L skale konstruisane su na istom principu. Ajzenk kaže da bi osoba koja bi iskreno pozitivno odgovorila na sve stavke L skale bila ne čovek nego svetac, " a psihologija se ne bavi svecima" (Eysenck, 1957).

Faktorska analiza je pokazala da ajtemi L skale čine jedan poseban faktor, nezavisan od ostalih osobina ličnosti.

Ajzenk navodi mišljenje Dikena (Dicken, 1959) o mogućim razlozima za visoke L skorove. To su:

1. namerno obmanjivanje ispitivača,
2. odgovaranje prema idealnoj slici koju ispitanik o sebi ima,
3. odgovaranje u smislu "časne" ličnosti, iz razoga netačne samoprocene, nedostatka uvida u sopstvenu ličnost.

Ovoj listi Ajzenk dodaje i četvrti razlog, a to je konformiranje društvenim pravilima i normama. Konformist na više stavki odgovori iskreno a da se to slaže sa L ajtemima. Taj razlog, po njemu, objašnjava činjenicu da žene postižu značajno više skorove od muškaraca, jer je socijalni pritisak ka konformiranju veći na žene, a one su i same tome sklonije. Meni se **ne** čini da se muškarci u celini manje konformiraju. Moguće je da se oni konformiraju pod pritiskom grupe u drugom pravcu, koji je manje poželjan sa širem socijalnog stanovišta.

Ajzenk u glavnom govori o dvojnoj prirodi L skale: 1) U normalnim uslovima anonimnosti ispitivanja, bez motivacije za prikazivanje u što lepšem svetlu (disimulacija), L skala govori o bazičnoj crti ličnosti - konformnosti (Eysenck, 1976). činjenicu da se nekad javljaju pozitivne korelacije L skora i nekih mera nepoštenja, Ajzenk objašnjava time da se konformist ne saobražava samo socijalno prihvatljivim normama, nego i neprihvatljivim. 2)"Pod uslovima koji motivišu ljude da se prikažu u što lepšem svetlu (selekcija i sl.),postoji spoljašnji pritisak da se prikažu više konformistični nego što realno jesu" (Eysenck, nav. delo). Drugim rečima u motivišućim uslovima L skor postaje mera disimulacije.

Dobra mera situacionog pritiska ka disimulaciji, po Ajzenku, je L-N korelacija. Pod takvim pritiskom raste L skor a opada N. a raste i njihova negativna korelacija.

Moje je mišljenje da neopravdano potcenjuje Dikenov 3. razlog za visoki L skor, a to je nedostatak samouvida.

Osnova ove dimenzije je u većoj meri sredinska nego kod ostalih skala iz EPQ. Isti uticaji kojim povišuju L snižavaju P skor. Ajzenk smatra da niska ali uvek prisutna negativna korelacija između P i L odslikava sredinske uticaje - socijalizaciju.

Karakteristično je i da psihotične osobe postižu umereno visoke P skorove i vrlo visoke L skorove, dok zatvorenici i psihopati imaju visoko P i nisko L.

Iz ovog kratkog prikaza Ajzenkove teorije ličnosti vidi se da je ta teorija zasnovana na brojnim empirijskim istraživanjima i na širokoj upotrebi savremenih statističkih metoda. Ipak, i u okviru takvog pristupa subjektivnost nije sasvim isključena. Pored uloge u kreiranju instrumenata subjektivnost je prisutna i u validaciji skala. Na primer, govori se o tome da P skala diskriminira psihotične od nepsihotičnih osoba. To se potvrđuje na taj način što se instrument daje grupi ispitanika dijagnostikovanih kao psihoze i grupi bez takve dijagnoze. Problem o kojem govorim je u tome što je psihijatrijsko dijagnostikovanje prilično subjektivna stvar. O tome opširno govori obimna knjiga Josipa Bergera o psihodijagnostici.

3. PSIHOLOGIJA MORALA I SEG - 6

Pod moralom se podrazumeva skup normi, pravila, propisa, ideala, koji važe u nekoj zajednici i nameću se pripadnicima te zajednice kao nepisani kriterijumi za suđenje, delovanje, odnošenje prema sebi i drugima, tj. regulišu oblik života u toj zajednici.

Moral je društveno-istorijska kategorija i menja se sadržinom i opsegom kroz razne kulture i epohe. U vezi s tim je pitaje univerzalnosti morala. U filozofiji postoje različita shvatanja o tome. Jedni smatraju da su moralne norme nešto kao ukusi u jelima - nekome se sviđa jedno a nekome drugo i o tome ne može biti diskusije. Drugi smatraju da iz same ljudske situacije proizilazi nužnost nekih osnovnih moralnih normi za sve zajednice. One su u glavnom negativno formulisane i sankcionišu one postupke koji zajednicu vode direktno u propast.

Moral sadrži normativnu stranu, koja govori o tome kako se treba vladati, šta se sme a šta ne. U tome se, implicitno, sadrži i druga strana morala - idealna ili vrednosna. Ona se suprotstavlja onome što jeste i određuje idealno stanje stvari, a time i vodi prevazilaženju zatačenog stanja stvari. Zato se o moralu i može govoriti kao o "ontološkom samoposredovanju ljudskosti", kako je to rekao M. Perović. Čovek stvara ideale kao ciljeve kojima treba težiti, kroz kretanje ka njima i prevazilaženje aktuelne realnosti, čovek realizuje sebe, humanizuje se.

Psihologiju, u oblasti morala, prvenstveno zanima psihološka strana moralnosti. Proučavaju se psihološki procesi u osnovi moralnog prosuđivanja i delanja, formiranje i razvoj moralnosti.

Kao i celina čovekove ličnosti, tako se i moralnost posmatra sa tri aspekta - kognitivnog, konativnog i afektivnog. Kognitivnu komponentu moralnosti čine znanja o moralnim normama i principima i sposobnost ispravnog rasuđivanja i primenjivanja

principa na konkretne slučajeve. Afektivnu, ili emocionalnu čine osećanja u vezi moralnog vladanja _ zadovoljstvo i samopoštovanje ili osećanje krivice i kajanje. Konativnu komponentu čini spremnost da se ponaša u skladu sa usvojenim normama, ponašanje i doslednost u ponašanju.

Sve tri komponente su bitne za razvijenu moralnu svest, veli Rot (1987.). Kod psihopata, na primer, nedostaju emocionalna i konativna strana moralnosti. Iako često znaju šta se smatra za ispravno, oni se na vladaju tako niti osećaju grižu savesti zbog toga. Moguće je da kod nekog nedostaje samo konativna strana moralnosti. Takva osoba, pod uticajem spoljašnjeg pritiska ili drugih motiva može prekršiti norme koje smatra važnim, i da posle oseća snažnu grižu savesti. Istina, zahvaljujući odbrambenim mehanizmima, ljudi obično lako izlaze na kraj sa tim problemom.

Pojedine psihološke škole su se, u glavnom, bavile određenim aspektima moralnosti. Psihoanaliza se bavila prvenstveno emocionalnom i konativnom stranom moralnosti. Bihejvioristi su se bavili procesima učenja u osnovi moralnosti, a kognitivno - razvojni pristup prvenstveno kognitivnim aspektim morala. U okvirima svog domena svaka škola je negovala svoj metodološki pristup.

Po **psihoanalitičkoj** shemi razvoja moralnosti, dete se rađa ni moralno ni nemoralno. U početku ono je vođeno principom zadovoljstva, ali, nailazeći na prepreke, sve više uzima u obzir i objektivnu realnost. Važan deo te realnosti su roditelji i njihovi postupci - nagrađivanje i kažnjavanje, i dete o tome mora voditi računa. To je jedan od korena moralnosti. Međutim, suštinski proces u razvoju morala je proces identifikacije. Kroz identifikaciju sa roditeljima se razvija moralna instanca ličnosti - super-ego. Izvor identifikacije su erotične želje deteta prema roditelju suprotnog pola, zbog čega nastaje ambivalentan odnos prema roditelju istog pola - on je i predmet ljubavi i izvor straha od osvete. Kod dečaka, to se zove kastracioni strah, a čitava situacija se naziva Edipalna (ili Elektra). Identifikacijom se razrešava ta konfliktna situacija. Dete preuzima obrasce mišljenja i ponašanja svog roditelja, a prvenstveno one koje se tiču kriterijuma moralnosti. Super-ego sadrži moralne i estetske kriterijume, savest i ideale.

Sukob ili prekršaj moralnih normi može voditi dubokim psihološkim krizama jer je to, u stvari, sukob sa delom sopstvene ličnosti. Dešava se da je super-ego "prestrog", tada osoba praktično nema nikakvu slobodu delanja a da to nije praćeno intenzivnim osećanjem krivice i kajanja. Psihoanalitičari smatraju da je prestrogi super-ego posledica prestrogih roditelja. Previsoko postavljanje "ego ideala" takođe može biti izvor anksioznosti i neurotičnih poremećaja.

Id je energetski izvor ličnosti i njegove težnje su često nemoralne. Tu na scenu stupaju odbrambeni mehanizmi sa zadatkom da pred super-egom zamaskiraju prohteve ida, da ih "preobuku" u prihvatljivo ruho.

Super-ego je u stvari društvena instanca u ličnosti. Putem roditelja vrednosti društva postaju deo ličnosti pojedinca a uloga im je da obuzdavaju i potiskuju prirodne impulse u čoveku. Problem je u tome, kaže Markuze, što postoji pored "osnovnog", nužnog potiskivanja principa zadovoljstva, i "višak" potiskivanja, koji je uslovljen organizacijom društva. Tako super-ego, kroz svoje norme i ideale, postaje ne samo uslov društvenog života nego i prepreka njegovom humanijem obliku.

Mnogobrojne kritike su upućivane psihoanalitičkom shvatanju moralnosti. Mnogi pojmovi i pretpostavke ove teorije su tako formulisani da su praktično neproverljivi, a time i nenaučni. Na primer, o hipotezi o urođenom nesvesnom kastracionom strahu Radonjić kaže da je to "tumačenje dostojno najlepših legendi", (Radonjić, 1989.).

Proverljive hipoteze psihoanalize često nisu dobile empirijsku potvrdu, međutim, stiče se utisak da psihoanalitička teorija i empirijska istraživanja sa namerom da provere teoriju ponekad govore o različitim stvarima.

Teorije socijalnog učenja ističu da se obrasci moralnog vladanja stiču učenjem.

U periodu ranog bihejviorizma osnovni eksplanatorni pojmovi su bili klasično i instrumentalno uslovljavanje. Roditelji nagradama za poželjno, i kaznama za nepoželjno ponašanje određuju šta će biti moralno a šta nemoralno. Na isti način i društvo oblikuje ponašanje svojih podanika - kršenje propisa se kažnjava, a željeno ponašanje se potkrepljuje na razne načine. Svako društvo, ističu oni, poseduje repertoar nagrada i kazni kojima oblikuje ponašanje svojih članova. Svako ponašanje može dobiti atribut moralnog ili nemoralnog.

Kritičari ovakvog relativističkog gledišta se pozivaju na primere koji su možda retka, ali su i redovna pojava, da postoje pojedinci koji se suprotstavljaju važećim normama ako su one u sukobu sa njihovim ličnim shvatanjima moralnosti., iako su svesni izvesnosti društvene odmazde. Takođe se ističe da moral u svim kulturama ipak ima značajne elemente univerzalnosti i da se izvesna moralna načela mogu naći u svim ljudskim zajednicama.

Neuspešnije kritike pogrešnost bihejviorističkih postavki dokazuju nalazima da su često osobe koje su iskusile previše kažnjavanja upravo sklonije kršenju moralnih normi, iako bi se oni, prema principima klasičnog uslovljavanja morali više pridržavati zabrana. Greška u argumentaciji je u tome što ne razmatraju kad i zašto su kazne sledile. Samo kazna u pravo vreme i na pravi način može imati pozitivnog efekta na razvoj moralne svesti. Zato se Skinner i zalaže za maksimalno eliminisanje kažnjavanja iz procesa vaspitanja.

Teorija socijalnog učenja je danas verovatno najpotpunija teorija socijalizacije. Pored osnovnih principa uslovljavanja sada se koriste i pojmovi učenja po modelu, sekundarnog i supstitucijskog potkrepljenja, medijacionih procesa, semantičke generalizacije itd. Često se i druge teorije pozivaju na nalaze psihologije učenja, kao što to čina Pijaže i Kolberg, na primer.

Glavna zamerka koja stoji pred teorijom socijalnog učenja je da njena objašnjenja. nisu valjana za složenije oblike moralnosti, kao što je, već pomenuto, žrtvovanje za moralna načela.

Učenje po modelu se takođe ističe kao važno u razvoju moralnosti. Deca su okružena osobama sa kojima je u bliskim emocionalnim odnosima, oni su nosioci moći i dete im se divi. To su sve važni motivi za učenje po modelu. Dete će se ponašati kako se važne osobe iz njegove okoline ponašaju. U vezi sa učenjem po modelu, a i kao prelaz na sledeće kognitivno - razvojne teorije morala, interesantno je sledeće istraživanje. J. Mirić (1988) je ispitivao moralno suđenje odraslih na osnovu dodeljivanja nagrada i kazni svojoj deci. Utvrdio je da roditelji sude u skladu sa objektivnim shvatanjem odgovornosti - na osnovu veličine posledice prekršaja, ne vodeći računa o motivaciji, i odlučujući se za kazne ispaštanjem. Po Pijažeu, to su odlike heteronomne moralnosti i "ukrajnjoj liniji predoperacionalnog mišljenja" (Mirić, 1988. str. 61).

Takve nalaze autor je objasnio pojmom sociocentrizma, kao oblikom heteronomnog moralnog suđenja, gde se "roditelj ne rukovodi vlastitim rasuđivanjem nego postojećim pravilima i standardima referentne društvene grupe" (Mirić, 1988. str.60).

Autor je zaključio da to ipak ne znači da oni tako sude i kad ne sude o deci. Međutim, za razvoj moralnosti ovaj nalaz je važan. Pitanje je da li se uopšte može očekivati autonomna moralnost kod mladih ako su oni na sebi iskusili samo heteronomni tip morala.

Kognitivno-razvojne teorije manje ističu učenje a više razvojne procese. Smatraju da je razvoj moralnosti uslovljen prethodnim razvojem drugih oblasti ličnosti, prvenstveno kognitivnim razvojem. Glavni predmet njihovih israživanja je moralno suđenje, pa im se najviše i zamera da je njihova teorija nepotpuna teorija moralnosti - nedostaju motivacioni i emotivni aspekti moralnosti.

Žan Pijaže je započeo svoje istraživanja morala primenjujući tzv. kliničku metodu - razgovarajući sa decom o poreklu, opravdanosti i promenljivosti pravila, prvo u vezi sa igrom klikera. "Smisao za pravdu" je ispitivao uz pomoć priča o osobama koje su načinile neki prekršaj, ali su se razlikovale po veličini štete i motivaciji. Poznat je primer gde jedno dete slučajno razbija desetak šoljica a drugo, namerno, razbija samo jednu šoljicu. Dete treba da proceni koje je dete rđavije i zbog čega. Na taj način Pijaže je ispitivao shvatanje laži, kazne i pravde.

Rezultat tih istraživanja je otkriće dva stadijuma moralnog mišljenja: moralne heteronomije i moralne autonomije. Svaki od stadijuma u osnovi ima i kognitivne i sredinske (socijalne) faktore.

Za **moralnu heteronomiju** je karakterističan moralni realizam (dete smatra da su dužnosti apsolutne i da se nužno moraju poštovati) i objektivna odgovornost (krivica je srazmerna veličini štete).

Moralna heteronomija proizilazi iz odnosa moralne prinude i jednosmernog poštovanja odraslih. Takva moralnost prevladava do 7-8 godine, i ima tri osnovne odlike: 1) to je moralnost autoriteta - biti dobar znači biti poslušan; 2) poštovanje "slova" a ne "duha" zakona, iz čega sledi insistiranje na kazni ispaštanjem bez obzira na veličinu prekršaja i nameru. Kazna treba da je što oštrija i da se odnosi na sve u vezi sa prekršiocem. 3) objektivno shvatanje odgovornosti - krivica je srazmerna veličini posledice, a ne nameri.

Dva su kognitivna nedostatka u osnovi heteronomnog stadijuma moralnosti:

a) Egocentrizam - viđenje sveta isključivo iz svoje pozicije jednosmernog poštovanja pravila. Dete je u okruženju roditeljskih normi koje imaju apsolutan karakter te dete sve norme tako shvata.

b) Realizam - nerazlikovanje subjektivnih i objektivnih aspekata svog iskustva, što uzrokuje nerazlikovanje namere od posledice.

Pored ovih kognitivnih nedostataka, heteronomija je određena i vaspitnim postupcima roditelja. Ako se roditelji ponašaju u skladu sa objektivnom odgovornošću, teško će je i dete prevazići. Prelaz ka autonomiji roditelji mogu i ubrzati. "Ako su roditelji voljni da se odreknu tradicionalne uloge osobe čiji je autoritet neprikosnoven i nastoje da uspostave odnos na ravnoj nozi sa svojom decom, ako su spremni da se pridržavaju istih pravila koja nameću svojoj deci i da prihvate svoje obaveze u odnosima sa svojom decom oni mogu da doprinesu razvoju zrele moralnosti", kaže Pijaže (prema Ljiljani Miočinović 1988. str.21).

Takav odnos je važan zato što je, po Pijažeu, osnova pojma pravednosti reciprocitet, kojeg nema u uslovima prinude.

Zreliji tip moralnosti se javlja oko 10. godine, a osnova mu je uzvratnost - dobar znači biti pravedan. Osnovni uzrok ove promene je promena u socijalnim odnosima. Ulaskom u odnose sa vršnjacima nema više apsolutnog autoriteta, nego na drugi način treba regulisati odnose u grupi. Tako uslovi prisiljavaju dete da promeni način moralnog rasuđivanja, dete se ponaša onako kako očekuje da će se drugi ponašati prema njemu. Napušta se egocentrizam i dete posmatra situacije i sa stanovišta drugih. Umesto morala prinude javlja se moral saradnje i moralne autonomije - dete se ponaša na određeni način jer samo tako hoće.

Pravila se sada posmatraju kao promenljiva, a odgovornost je subjektivna. Kazna nije više okajavajuća nego treba da nadoknadi štetu žrtvi. Pravedno nije više ono što autoriteti kažu, nego je kriterijum pravednosti razum i suđenje na osnovu uzvratnosti.

Pijaže odlučujuću ulogu u prelasku na viši stadijum dodeljuje vršnjacima a ne porodici. Novi uslovi traže i omogućavaju novi način moralnog rasuđivanja. Nepostojanje apsolutnog autoriteta ugrupi narušava raniju ravnotežu u detetovom rasuđivanju, i ono je prinuđeno da ravnotežu uspostavi na novom, višem nivou, uz pomoć sve većih kognitivnih kapaciteta. Tako odnos saradnje rađa ideju ravnopravnosti.

B. Popović (1981,a), zamera ovakvom shvatanju smene heteronomne i autonomne moralnosti dve stvari: 1) verovatno se i odnos roditelja menja sa uzrastom u smeru priznavanja ravnopravnosti detetu, 2) ne proizilazi ideja uzvratnosti iz odnosa saradnje već prethodi saradnji, cilj je zaštita od nepravde.

Pijažeovom shvatanju je opućeno više kritika, metodoloških i sadržinskih. Prigovarano je da su priče višesmislene, da su metode nepouzdana i da zaključci ne slede iz nalaza. Bandura i Mekdonald, na primer, kažu da je razvoj kontinuiran i da nema različitih stadijuma, i da je pod uticajem modela moguće promeniti nivo moralnog suđenja u oba pravca. Istina, kasnije se pokazalo da su promene na niže kratkotrajne.

Takođe je utvđeno da kulturni činoci imaju udela u nalazima. Kod dece iz različitih kultura varira uzrast prelaska u viši stadijum.

Preporuka za vaspitače je da, ako žele razviti moralnu ličnost, i sami se moraju moralno vladati. Pijaže ističe da mnoge osobe odgajane u strogo autoritarnom režimu i kad odrastu nastavljaju da izjednačavaju pravdu sa naredbama autoriteta.

Lorens Kolberg je najznačajniji nastavljajući Pijažeovog shvatanja. Metode kojima se služi su slične: ispitanicima se prezentuju priče koje sadrže različite moralne dileme. Ispitanik odgovara šta i zašto junak priče treba da uradi. Jedinica analize je obrazloženje zašto je nešto ispravno, forma a ne sadržaj moralnog suđenja. Ista vrednost se može ceniti iz različitih razloga.

Kolberg nalazi tri nivoa sa po dva stadijuma moralnog suđenja. Moralni stadijumi su strukture, forme moralnog suđenja, oni "mogu da se shvate kao različite moralne filozofije, određena gledišta o socio-moralnom svetu" (Kolberg, 1986, str.51).

Stadijumi se opisuju na sledeći način:

a) Prekonvencionalni nivo - dobro i loše se tumači prema fizičkim posledicama ili moći autoriteta.

Stadijum 1. Ovo je stadijum heteronomije i objektivne odgovornosti. Ispravno je izbegavati kršenje pravila jer sledi kazna, to je tzv. orijentacija na kaznu. Razlog poštovanja je moć autoriteta da kažnjava.

Stadijum 2. Naivni instrumentalni hedonizam - ispravnim se smatra služiti sopstvenim potrebama. Reciprocitet i pravednost se shvataju nepotpuno - kao uzvraćena usluga. Dete shvata da različite osobe imaju različite interese, a sporovi se rešavaju razmenom usluga.

b) Konvencionalni nivo - naziva se i konformistički, osoba "smatra da je samo po sebi vredno da opravda očekivanja i pravila svoje porodice, grupe ili nacije".(Kolberg, 1986,str.52).

Stadijum 3. Moralnost "dobrog deteta" - ispravno znači igrati dobru, pristojnu ulogu. Voditi računa o ljudima i njihovim osećanjima, biti lojalan i odan prijateljima, motivisan pridržavanjem pravila i ispunjavanjem očekivanja."Namera postaje važna po prvi put i preterano se upotrebljava" (Kolberg, nav. delo, str.53).

Stadijum 4. "Opređeljivanje prema autoritetu, utvrđenim pravilima i čuvanje socijalnog reda. Ispravno ponašanje se ogleda u ispunjavanju svojih dužnosti, iskazivanju poštovanja prema autoritetu...Poštovanje zaslužuje onaj ko predano izvršava svoju dužnost" (Kolberg, 1986,str.58). Po Kolbergu, osobe ženskog pola teže da se zadržavaju na 3. stadijumu, a muškog na 4.stadijumu.

c) Postkonvencionalni nivo - vladanje prema " autonomnim moralnim principima čija je valjanost i primenljivost nezavisna i od autoriteta grupa ili osoba koje ih poštuju i od identifikacije pojedinca sa tim osobama ili grupama." (Kolberg, nav. delo,str.53). Ovaj nivo ne dostižu svi.

Stadijum 5. Stadijum društvenog dogovora, naglašava se opšta dobrobit. Ispravno se objašnjava na osnovu opštih prava i normi koje se kritički preispituju. Naglasak se stavlja na "pravnu tačku gledišta"ali je zakon promenljiv.

Stadijum 6. "Odlučivanje po savesti i prema samostalno izabranim etičkim principima koji imaju logičku opravdanost, opštost i postojanost. To su apstraktni i etički principi (zlatno pravilo, kategorički imperativ), a ne konkretna moralna pravila kao Deset zapovesti." (Kolberg, nav. delo,str.53). Kada zakon dođe u sukob sa načelom načelo ima prednost.

Do nivoa postkonvencionalne moralnosti važan faktor moralne odluke su osobe uključene u određenu situaciju. Ako se radi o bliskim osobama, ili onima od kojih se očekuje korist ili odmazda, moralnost će biti jedne vrste, a ako su osobe nepoznate ili tek indirektno uključene, moralni principi postaju vrlo elastični. Koga će osoba uzimati u obzir pri odlučivanju, tj. koliko će biti širok referentni okvir za donošenje moralne odluke zavisi od mnogih faktora. Za neku osobu to je samo ona sama, za nekoga je to porodica ili nacija, za drevne hrišćane je to čovečanstvo, a za srednjevekovnog zen pesnika Kikvanu, to su sva živa bića. Kikvana kaže:

Okupah se,

kud ću vodu vrivenu?

Svud zuje bubice.

(prevod Miloša Crnjanskog).

Po Kolbergu, razvoj morala se završava tek oko 25. godine.

Kod Kolberga autonomija nije po sebi vrednost. Ona se sreće od 2. do 6. stadijuma, a tek na višim stadijumima moralnost dostiže vrhunac razvoja, kad je autonomija povezana sa određenim vrednostima. Osoba se može autonomno vladati po internalizovanim principima na način socijalno neprihvatljiv.

U novijim radovima, prema M. Miočinović, Kolberg izostavlja 6. stadijum, i to iz 2 razloga: 1) u njegovom longitudinalnom istraživanju nijedan ispitanik nije bio na stadijumu 6., 2) zbog teškoća razlikovanja 5. i 6. stadijuma.

Pokretač razvoja je uravnotežavanje iskustva i kognitivnih kapaciteta. "Svaki nivo razvoja predstavlja bolju kognitivnu organizaciju od prethodnog, jer uključuje sve što je bilo prisutno na prethodnom nivou ali pravi nova razgraničenja i organizuje ih u obuhvatniju i bolje uravnoteženu strukturu." (Kolberg, 1986, str.58). Na postkonvencionalnom nivou osoba se drži jednakog prava za sve, a na konvencionalnom jednakih prava za "demokrate" a za druge ne. Očigledno je da je prvi sud bolje integrisan i uravnotežen od drugog. "Pravda predstavlja idealnu ravnotežu društvenih međudnosa" (Kolberg, 1986, str.56). Tu je i koren Kolbergovog univerzalističkog stanovišta koje, po njemu, ima osnovu u psihološkim nalazima da razvoj ide "od manje adekvatnih psiholoških stanja ka adekvatnijim psihološkim stanjima" (Kolberg, prema Lj. Miočinović, 1988).

Transkulturalna istraživanja koja je Kolberg sproveo, potvrdila su univerzalni sled razvojnih stadijuma, ali se razlikuje tempo razvoja i prosečan nivo do kojeg se razvija određena grupa.

Najbrže se razvija gradska srednja klasa, pa gradska niža klasa, a najsporije deca sa sela. To se potvrdilo i u vezi različite razvijenosti određenih kultura - brže se razvijaju deca iz razvijenijih kultura. Kolberg to objašnjava različitom kompleksnošću iskustava.

Iako naglašava značaj kognitivnog razvoja, Kolberg prihvata da u formiranju pojedinih stadijuma mogu imati ulogu i različiti oblici socijalnog učenja. Smatra da prvi stadijum počiva prvenstveno na uslovljavanju. Za moralni razvoj su logički stadijumi nužan ali ne i dovoljan uslov, smatra Kolberg.

Važni su i socijalni činioci. Jedan od važnih uslova razvoja moralnosti je, po Kolbergu, "Učestvovanje u pravednoj društvenoj sredini u kojoj svakodnevne međuosobne odnose karakteriše uzajamno poštovanje i pravičnost. Ako su odnosi u jednoj društvenoj instituciji zasnovano na načelu moći autoriteta a ne na načelu pravde i ako jedinka ne može na demokratskoj osnovi da učestvuje u odlučivanju, moralni razvoj će biti usporen ili fiksiran na postojećem stadijumu." (Kolberg, prema Miočinović, 1988, str. 81).

Više je kritika, prema M. Miočinović, upućeno Kolbergovoj teoriji. To su:

- ⇒ previše ističe načelo pravde - postoje etički sistemi gde pravda nije vrhovno načelo.
- ⇒ prelazi sa opisa morala na propisivanje kakav on treba da bude,
- ⇒ potcenjuje konvencionalnu moralnost,
- ⇒ precenjuje ulogu kognicije u moralnom delovanju, na račun drugih faktora - ličnosti, emocija, motiva, navika i sl.

- ⇒ metode su mu subjektivne, nepouzidane i nevalidne,
- ⇒ viši stadijumi nisu dokazani,
- ⇒ nepromenljivost redosleda vredni samo za prva četiri stadijuma, a 5. i 6. su u principu drugačije kategorije,
- ⇒ teorija je etnocentrična - ideale zapadne kulture on proglašava za prirodan i univerzalan vrhunac razvoja.

Hofmanova teorija razvoja moralnih emocija nije u strogom smislu predstavnik kognitivno - razvojnih teorija. Ona je prvenstveno teorija razvoja altruističke motivacije. Po Hofmanu čovek poseduje urođenu sposobnost da se ponaša i agresivno i altruistički. Kaže da postojanje obeju vrsta urođenih kapaciteta ima veću vrednost za preživljavanje nego svaka uzeta posebno (prema Miočinović, 1988, str.86). Glavni predmet njegovih interesovanja je empatija i osećanje krivice.

Hofman definiše empatiju kao nevoljno ali ponekad snažno doživljavanje emocionalnih stanja druge osobe. On smatra da ljudi poseduju urođenu sposobnost za empatiju, tj. da čovekovo osećanje neprijatnosti zavisi često i od nevolje drugih osoba.

Empatijska reakcija se može izazvati na više načina: refleksno, uslovljavanjem, motornom mimikrijom, stavljanjem na mesto druge osobe. Ovaj poslednji način je posebno važan, zato je, po Hofmanu, važno da deca dožive što više različitih emocija, čak i negativnih, da bi kasnije mogla lakše shvatiti kako se oseća druga osoba.

Empatijska neprijatnost je reakcija na opažanje druge osobe u nevolji. Osoba teži da se oslobodi neprijatnosti i ta težnja je motivaciona osnova altruističkog ponašanja. Najlakše je osloboditi se empatijske neprijatnosti pružanjem pomoći ugroženoj osobi. Empatija je tako most između egoizma i moralnosti.

Osećanje krivice, po Hofmanu, ima tri komponente: 1) afektivna - čini je samonećenje zbog zla nanetog drugoj osobi, 2) motivaciona - osoba teži da ispravi učinjeno zlo ili nadoknadi štetu, 3) kognitivna - svest o sopstvenim postupcima kao uzrocima tuđe nevolje.

Osećanje krivice i empatija deluju kao snažni moralni motivi, a Hofman ih smatra najvažnijim, jer "mogu da pretvore tuđi bol u sopstvenu neprijatnost i učine da se osoba oseća delom odgovorna za tuđu nevolju...i da želi da učini nešto i tuđu nevolju prekrati i olakša" (prema Miočinović, 1988, str. 106).

Po Hofmanu, socijalizacija može na više načina doprineti razvoju empatije:

- ♣ deci treba dozvoliti da dožive što raznovrsnije emocije (ali ipak ih kloniti odviše bolnih),
- ♣ usmeravati pažnju deteta na unutrašnja stanja ugrožene osobe,
- ♣ pružati mogućnosti za stavljanje na tuđe mesto i ukazivanje pomoći; ukazati kad je ta mogućnost propuštena,
- ♣ pružiti deci dovoljno ljubavi i zadovoljiti njihove afektivne potrebe jer tada neće biti obuzeti svojim ličnim potrebama već otvoreni za potrebe drugih,
- ♣ vaspitači treba da verbalizuju svoja empatijska osećanja i da se sami altruistički ponašaju. (prema Miočinović, 1988, str. 107).

Džems Rest objedinjuje navedena učenja, i govori o "unutrašnjim" procesima kao suštini moralnosti. Po njemu, postoje četiri glavne komponente moralnog ponašanja:

1. Tumačenje situacije i identifikovanje moralnog problema. Tu su uključeni procesi kao što je empatija, sagledavanje posledica svojih radnji po druge, i sl.
2. Iznalaženje šta treba učiniti. Radi se o primeni moralnih ideala na konkretne situacije - moralno prosuđivanje, pojam pravde, poznavanje normi i sl.
3. Izbor između moralnih i vanmoralnih vrednosti, kako bi se donela odluka šta će se učiniti. Uključeni su vrednosni sistemi, odlučivanje, odbrambeni mehanizmi i sl.
4. Sprovođenje u delo moralne odluke. Uključuje "jačinu ega", samoregulaciju, i dr. (prema Lj. Miočinović, 1988, str.127).

Svaka od komponenti je pod uticajem posebnih ometajućih činilaca, a za ispravno moralno delanje bitne su sve četiri komponente.

"Humanistička" psihologija, ili tzv. "treća sila" u psihologiji, daje primarni značaj problemima morala i ljudskih vrednosti, oni govore o vrednosnoj zanemarenosti čoveka, koji se posmatra kao pasivno i reaktivno biće. Paradigmatski primer psihologa ove orijentacije je Abraham Maslov, a tu se još svrstavaju i Rodžers, From, Olport, Karen Horni i dr. Oni smatraju da je čovek po prirodi dobar, ali ga neodgovarajući uslovi sredine sputavaju u putu realizacije svoje prirode. Nastavljajući se na Rusoa oni postavljaju tzv. "hortikulturalni" model razvoja ličnosti: analogno biljkama ili životinjama, u čoveku je založena njegova prava priroda koja je dobra, a socijalizacijski činioци, ako žele da imaju pozitivnu ulogu, treba samo da dopuste spontani razvoj.

Temeljni pojam humanističke psihologije je samoaktualizacija - ljudi prirodno teže da aktualizuju svoje mogućnosti. Tek frustracije te suštinske ljudske potrebe rađa nepoželjne ishode - pasivnost, reproduktivnost, destruktivnost. Slobodan razvoj garantuje ishode kao što su aktivnost, ljubav, kreativnost, sloboda, itd.

Osnovna zamerka humanističkom pravcu je da iza njihovih zaista plemenitih težnji i opredeljenja ne stoje čvrsti empirijski argumenti. Njihova istraživanja, koja su retko sprovedena, obiluju metodološkim nedostacima i preširokim generalizacijama.

Inspiraciju za svoja shvatanja humanisti su nalazili i u savremenoj filozofiji, posebno kod egzistencijalista, pa se i na njih može primeniti kritika koju Lešek Kolakovski upućuje egzistencijalistima. Ono što kod humanista znači samoaktualizovana ličnost, kod egzistencijalista je autentična ličnost. Kolakovski govori o "amoralnosti" egzistencijalističke teorije, jer, ako je "autentizam" vrhovna poruka i vrednost, onda to može biti i opasno jer više tada ne postoje nikakve moralne norme. Pitanje je šta znači "biti autentičan", da li na pr. dželat može biti autentična ličnost. Humanisti taj problem rešavaju proglašavanjem čoveka dobrim po prirodi, te će slobodan razvoj aktualizovati samo dobre potencijale.

Ono što se priznaje humanistima kao vredno, je postavljanje čoveka kao vrhovne vrednosti, međutim, u toj ideji oni nisu ni prvi ni jedini.

Temeljne kritike humanističkog stanovišta se, kod nas, mogu naći kod Radonjića (1989, 1973) i u više članaka Ž. Trebješanina (Trebješanin, Ž., "Autentična ličnost", Psihologija, 1987, i "Problemi humanističkog modela razvoja ličnosti", Psihologija, 4, 1983.).

U *dimenzionalističkoj psihologiji* moralnost se na mnogo jednostavniji način posmatra. Moralnost se tretira kao dimenzija (ili dimenzije) ličnosti na kojoj pojedinci mogu zauzimati različita mesta. Kod Katela su to faktori G-super-ego i Q- samokcept moralnosti, a kod Ajzenka psihoticizam.

Saglasno empirističkoj orijentaciji ovog pravca, i njihove definicije su jednostavne irazumljive. Jedna kaže da je moralnost "stupanj sklonosti da se ponaša sukladno aktualnoj emisiji društvenih normi koja je nužno prećena, na unutaršnjem planu ličnosti, stvarnim prihvatanjem tih normi ponašanja" (Ignjatović i sar., 1986.).

SEG - 6

Skala SEG-6 je S-R skala "skraćenog" tipa, autora Ignjatovića i saradnika. S-R skale su proizašle iz kritike modela tra u psihologiji ličnosti, tj kritike hipoteze o doslednosti ponašanja, koja je bila u osnovi i dimenzionalističkog i environmentalističkog shvatanja. Prvi su smatrali da je doslednost posledica dispozicija ili crta ličnosti, a drugi su doslednost tumačili situacionom determinisanošću ponašanja.

Iz te kritike je proizašao tzv. interakcionistički pristup, sa pretpostavkom "da su i varijabilnost i doslednost ponašanja podjednako značajne karakteristike date osobe" (Logar, 1989. str.103). Osnovna jedinica istraživanja postaje interakcija ličnosti i situacija. Ponašanje se posmatra ne kao dosledno već kao koherentno, tj. "predvidivo pod uslovom da je poznato značenje koja određena situacija ima za datu osobu, njene dispozicije za reakciju na datu situaciju, kao i da postoji teorija koja objedinjuje ove činioce" (Logar-Đurić, 1989. str. 13).

S - R skale se sastoje od niza međusobno kombinovanih situacija i reakcija na te situacije, a svrha im je dapočaju udeo situacija i reakcija u ukupnoj varijansi ponašanja.

Nova istraživanja su pokazala, po Ignjatoviću (1991), da je i tumačenje situacije dispoziciono uslovljeno, tj. da ista situacija nije i psihološki ista za svaku individuu.

Skala SEG - 6 se sastoji od 36 ajtema formiranih kombinacijama 12 situacija i 9 reakcija, po tri reakcije su predložene uz svaku situaciju. Situacije su "opisi događaja koji kod ispitanika mogu pobuditi po pravilu moralnu ali i agresivnu reakciju", a reakcije su "opisi moralnih i agresivnih ponašanja ispitanika" (Ignjatović, 1991). Uz svaku reakciju sledi i četvorostepena skala intenziteta tih reakcija.

Situacije uključene u skalu su:

1. - podsmevanje dece prosjakinji;
2. - glasni plač deteta koje je ostavljeno samo;
3. - pijani čovek prelazi ulicu;
4. -ispitanik oredložen za nagradu i porad drugih, boljih;
5. - povređeni pijanac optužuje ispitanika za povredu i istovremeno traži od njega pomoć u transportu do bolnice;
6. - ispitanikovom nepažnjom, koja nije primećena naneta šteta u kući prijatelja;

7. - najbolji drug optužen za ispitanikovu grešku;
8. - vlasti ruše bespravno podignitu kuću siromašnom;
9. - ispitanik našao tuđ novac;
10. - grupa ismeva najslabijeg;
11. - majka zlostavlja dete;
12. - prijatelj traži pozajmicu poslednjeg ispitanikovog novca;

Reakcije su:

- A - racionalizacija nepružanja pomoći istim odnosom prema ispitaniku;
- B - projekcije "lične nesposobnosti" ugroženog;
- C - protektivna akcija;
- D - evanzivna agresija;
- E - identifikacija sa moralnim uzorima;
- F - protektivna akcija usled saosećanja;
- G - evanzivna agresija sa racionalizacijom samostalnosti;
- H - kognitivna identifikacija sa humanim idealom;
- I - pozivanje na reciprocitet dobročinstva.

Skala se u celini nalazi u prilogu.

Vidimo da SEG-6 uključuje dva aspekta moralnosti:

- altruistički - pružanje pomoći ugroženima,
- samoograničavajući - uzdržavanje od postupaka koji bi bili štetni po druge uprkos tome što bi možda bili korisni za ispitanika.

Možda je nedostatak skale što ne zahvata onaj aspekt moralnosti koji je definisan Kolbergovim 4. stadijumom, a tiče se poštovanja ozakonjenih normi i društvenih dogovora. Poštovanje zakona postaje suštinski moralni čin naročito kada je u široj zajednici izigravanje zakona uobičajena pojava.

Ranija primena ove skale na istom uzrastu pokazala je zanimljive rezultate. Dobijeno je pet faktora:

1. podređenost morala ličnom interesu,
2. racionalizacija moralne inaktivnosti,
3. sebičnost,
4. harična identifikacija,
5. vršnjačka solidarnost (Ignjatović i sar., 1991., str. 189).

Faktori su bili pretežno odgovorni za situacioni deo varijanse, pa su autori zaključili da se radi o "raspadu" morala. Reagovanje u moralnim situacijama je, po tim rezultatima, zavisno prvenstveno od spoljašnjih uslova. Autori su to objasnili time da na tom uzrastu mladi ljudi sve bolje uočavaju aktuelnu diskrepanciju normi i vrednosti. Dakle, još jedna potvrda da je uslov moralnosti mladih moralnost starijih.

ZAKLJUČAK TEORIJSKOG DELA

Istraživanja i nalazi ovde prikazani izabrani su tako da se naglase veze između odnosa u porodici i razvoja ličnosti, posebno moralnog razvoja.

Iz svega navedenog može se izvesti opšti zaključak o uslovima za pravilan razvoj: Bitna je ljubav, poverenje, uvažavanje ličnosti i potreba deteta, ukazivanje na norme koje treba poštovati i isto takvo poštovanje normi od strane vaspitača.

Eventualne značajne korelacije između nezavisnih i zavisnih varijabli govore bi o mogućnosti vaspitnog uticanja na važne dimenzije ličnosti, kao i o tome kakvi postupci vode kojim osobinama ličnosti. Takvi podaci su važni prvenstveno za one koji se javljaju u ulogama vaspitača (roditelji, nastavnici), u cilju prilagođavanja svojih vaspitnih postupaka i interesima vaspitanika (lična prilagođenost) i interesima društva (moralnost, društvena prilagođenost).

EMPIRIJSKI DEO

NACRT ISTRAŽIVANJA

a) ŠIRI OKVIR PROBLEMA - relacije između porodičnih odnosa, kao jednog od agenasa socijalizacije, i moralnosti i osobina ličnosti kao efekata socijalizacije.

b) PREDMET ISTRAŽIVANJA - relacije između percepcije vaspitnih postupaka, moralnosti i temeljnih dimenzija ličnosti prema Ajzenkovoju teoriji.

c) CILJ ISTRAŽIVANJA - utvrditi:

1. da li postoje značajne korelacije između dimenzija percipiranih vaspitnih postupaka i moralnosti,
2. da li postoje značajne korelacije između dimenzija percipiranih vaspitnih postupaka i temeljnih dimenzija ličnosti, po Ajzenku,
3. da li postoje značajne korelacije između moralnosti i temeljnih dimenzija ličnosti, po Ajzenku,
4. da li postoje značajne korelacije između socijalno ekonomskog statusa i navedenih varijabli,
5. da li se korelacije razlikuju kod različitih polova,
6. da li postoje značajne razlike između polova po pomenutim varijablama.

d) **HIPOTEZE** Polazna hipoteza je da nema značajnih korelacija između navedenih varijabli, niti značajnih razlika između polova. Dakle, jedna opšta nul-hipoteza.

e) METODOLOGIJA

1. MERNI INSTRUMENTI

Lista stavki VS-3D, koja govori o percepciji roditeljskih vaspitnih stavova, je izvedena iz Kozekijeveg trodimenzionalnog modela dimenzija vaspitanja. Sastoji se iz 30 stavki, po 10 za svaku dimenziju. Ispitanici daju odgovore na 5-stepenoj skali Likertovog tipa na svaku stavku, s obzirom na svoju procenu koliko određena stavka dobro opisuje mišljenje i ponašanje njihovih roditelja. Odgovori se daju posebno za majku, posebno za oca, tako da svaki ispitanik dobija po 6 skorova koji određuju položaj njegovih roditelja na svakoj od tri dimenzije vaspitnih stavova. Instrument je dat u prilogu.

SEG - 6 je tzv. S-R skala "skraćenog" tipa. Autori su Ignjatović i saradnici. Predmet merenja skale je konstrukt moralnosti, kao dimenzije ličnosti. Skala se sastoji od 36 ajtema, načinjenih kombinacijama 12 situacija i 9 reakcija, po 3 reakcije na svaku situaciju. U analizi podataka obrađen je samo totalni skor, kao mera moralnosti. Odgovori se daju izborom jednog od četiri stepena prihvatanja određene reakcije vezane uz neku situaciju.

EPQ je operacionalizacije vršnih dimenzija Ajzenkovog modela strukture ličnosti. Sastoji se od 4 sub skale: E - govori o stepenu ekstraverzije i introverzije, N - neuroticizma, P - psihoticizma, a sadrži i kontrolnu L skalu. Upitnik ima 90 stavki na koje se odgovara sa DA ili NE.

Pored ovih podataka od ispitanika su traženi i podaci o zanimanju i školskoj spremi roditelja. Te informacije su poslužile za određivanje **socijalno ekonomskog statusa** ispitanika. To je rađeno po sledećoj formuli:

$$\text{zanimanje} \times 3 + \text{obrazovanje} \times 2$$

(prema Krnjajić S., 1981).

Zanimanja i stepen obrazovanja su svrstavani u po 5 kategorija.

VARIJABLE

Nezavisne varijable su 6 skorova na listi stavki VS-3D, a zavisne varijable su skorovi na sub-skalama EPQ i skor na SEG-6.

2. UZORAK ISPITANIKA

čini 129 mladića i 158 devojaka - učenika subotičkih srednjih škola. Više razloga je uslovalo izbor ovog uzrasta: taj period adolescencije je važan za razvoj moralnosti, prema

nekim teorijama, u tom periodu se konstituiše moralnost kakva često ostaje i kroz kasnije periode, instrumenti su već primenjivani na ovom uzrastu, ovakav uzorak je najdostupniji. Uzorak je prigodan.

3. TOK ISPITIVANJA Ispitivanje je vršeno grupno, u školskim učionicama. Period od jednog školskog časa je, uglavnom, bio dovoljan da se rad završi.

4. METODE OBRADE PODATAKA

- koeficijenti linearne korelacije između parova varijabli,
- test značajnosti razlike između aritmetičkih sredina.

REZULTATI I DISKUSIJA

Svi rezultati su prikazani u tabelama 1. i 2., a pojedini segmenti će po potrebi diskusije biti prikazivani u tekstu.

Tabela 3 Koeficijenti korelacije za MUŠKI pod-uzorak

	N	P	L	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ	SEG-6
E	-.17	.12	-.13	.02	.12	.10	.06	.11	.08	.02
N		.06	-.10	-.04	-.18*	-.10	-.24*	.00	.09	.06
P			-.37*	-.15	-.27*	.11	.13	-.09	-.09	-.31*
L				.06	.06	.00	-.03	.15	.18*	.30*
MTH					.63*	.12	.06	-.21*	-.10	.05
OTH						.15	.27*	-.14	-.28*	.03
MOZ							-.81*	-.54*	-.43*	.02
OOZ								-.44*	-.53*	-.03
MSJ									.83*	.09
OSJ										.18*
SEG-6										

Beleška: Za N=129 koeficijenti veći od 0,174 su značajni na nivou $p < .05$ i napisani su tamnim ciframa.

Značenja skraćenica u tabelama je sledeće:

E-I - ekstraverzija N - neuroticizam

P - psihoticizam L - Laj-skala

MTH - Percepcija majke na dimenziji Topao-Hladan vaspitni stav

OTH - Percepcija oca na dimenziji Topao-Hladan VS

MOZ - Percepcija majke na dimenziji Otvoren-Zatvoren VS

OOZ - Percepcija oca na dimenziji Otvoren-Zatvoren VS

MSJ - Percepcija majke na dim. Slabo-Jako vaspitanje

OSJ - Percepcija oca na dimenziji Slabo-Jako vaspitanje

SES - socijalno - ekonomski status

SEG-6 - moralnost

Tabela 4 Koeficijenti korelacije za ženski pod-uzorak

Za N=158 koeficijenti veći od 0.159 su značajni na nivou $p < 0.05$ i napisani su tamnim ciframa.

	N	P	L	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ	SEG-6
E	-.21*	-.01	-.14	.03	-.07	-.03	-.03	-.01	.04	.02
N		.09	-.02	-.17*	-.03	-.22*	-.18*	.27*	.22*	.14
P			-.23*	-.11	-.10	.02	-.05	.03	.02	-.24*
L				.01	.07	-.10	-.16*	.15*	.20*	.08
MTH					.62*	.41*	.31*	-.34*	-.20	.00
OTH						.20*	.25*	-.16*	-.23*	-.08
MOZ							.77*	-.54*	-.41*	-.02
OOZ								-.41*	-.48*	.05
MSJ									.77*	.05
OSJ										.06
SEG-6										

A. Opšte napomene o upotrebljenim instrumentima

1. Ako uporedimo interkorelacije subskala EPQ vidimo da se one ne razlikuju bitno od onih koje Ajzenk navodi kao uobičajene, a date su u donjoj tabeli.

Tabela 5 Tipične interkorelacije subskala EPQ

Pol	PE	PN	PL	EN	EL	NL
Muški	.04	.11	-.23	-.10	-.09	-.15
Ženski	.05	-.09	-.19	-.21	-.07	-.15

Prema: Eysenck, 1976.

Posebno je važno što dobijene korelacije NL nisu značajne, jer, po Ajzenku, one govore o stepenu disimulacije. To znači da odgovore možemo prihvatiti kao valjane.

2. Upadljivo je da su sve korelacije VS-3D (osim sa samim sobom) ili vrlo niske ili statistički neznačajne. Razloga za to može biti više:

- a) zavisne varijable (SEG i EPQ) su nezavisne od porodičnih odnosa,
- b) Kozekijev model ne valja, to nisu realne dimenzije vaspitanja i ne zahvataju relevantne aspekte porodičnih odnosa, pa ne može ni biti značajne veze;
- c) VS-3D nije dobra operacionalizacija teorijskog modela,
- d) upotrebljene statističke metode.

ad a) Po Ajzenku E, N i P dimenzija imaju i naslednu osnovu. Zato vrlo visoke korelacije sa VS ne bi trebalo ni očekivati. S obzirom na druge agense socijalizacije VS mogu pokrivati samo deo environmentalne varijanse.

ad b) Model Kozekija razvijen je kao model **roditeljskih** stavova, a ne ukupne porodične atmosfere. Roditelji su samo jedan od činilaca porodične atmosfere. Efekti loših odnosa sa roditeljima mogu se kompenzovati, na pr. dobrim odnosima sa vršnjacima ili rođacima. Isto tako negativne posledice po razvoj ne moraju ostaviti samo roditelji. Interesantan je članak Avisa Brenera (Brener A., 1990), koji govori o zlostavljanju dece od strane **braće i sestara** kao važnom ali neistraženom fenomenu.

Odnosi roditelja prema deci mogu biti i dobri ali ako se oni **međusobno ne slažu**, to može imati negativne posledice po decu. Sledeća tabela prikazuje rezultate jednog istraživanja o vezi postojanja sukoba među roditeljima i prilagođenosti dece socijalnoj sredini (tabela br. 4)

Tabela 6 Povezanost postojanja sukoba među roditeljima i prilagođenosti dece

Oblast sukoba	% prilagođene dece iz porodica sa sukobom	% prilagođene dece iz porodica BEZ sukoba
Polni odnosi	9 %	91 %
Međusobno razumevanje	6	69
Pitanja nadređivanja	11	67
Saradnja oko dece	16	64
Vanbračni odnosi	0	43
Zdravlje	0	40
Nemogućnost da se razgovara o problemima	18	78

(L. Smith and B. Hudgins, Educational Psychology, 1964, prema Krstić, 1990.)

Očigledno je da neslaganja između roditelja imaju teške posledice po decu. Taj nalaz bi trebalo pokazati roditeljima koji "zbog dece" ne žele da se razvedu, nego žive u stalnim sukobima.

Ovakvim modelima vaspitnih stavova može se zameriti i to što pretpostavljaju doslednost i konstantnost u ponašanju roditelja. Pomenuti Avis Brener kaže da je vrlo čest protivrečan odnos prema deci. Roditelji zlostavljači i sami, veli on, često saopštavaju da i vole i mrze svoju decu.

ad c) Listi stavki VS-3D može se uputiti više psihometrijskih zamerki. Merne karakteristike nisu proveravane a postoje razlozi za skeptičnost prema njima. Moj je utisak, nastao u toku sabiranja rezultata, da svaka subskala ima poneku stavku koja redovno odudara od ostalih - što govori o nehomogenosti instrumenta. Ovako kratak instrument verovatno je i prilično nepouzdan. Validnost je konsenzus tipa. Faktorska validacija je svakako nužan uslov za ozbiljniju primenu ovakvog instrumenta.

Sledeće primedbe tiču se razloga b) i c). Korelacije međusub-skalama na VS-3D su skoro sve značajne, a neke i visoke. To može biti ozbiljna primedba hipotezi da su to nezavisne dimenzije vaspitanja, ukoliko krivac za korelaciju nije samo ovaj instrument. Dok se to ne razjasni, možemo reći ovaj nalaz ide u prilog postavki da realno postoji neka opšta atmosfera koja je topla, otvorena i tolerantna ili se približava suprotnosti. Kombinacije na pr. toplog i netolerantnog odnosa izgleda da se stvarno ređe sreću, barem u svesti deteta.

Poseban problem je, čini mi se, sadržaj subskale JS. U teoriji JS dimenzija je pozitivno definisana - kao nastojanje da se usvoje moralne norme. Sadržaj sub-skale govori o grubom, rigidnom, autoritarnom stavu prema detetu. Takođe je uočljivo da su korelacije između vaspitnih stavova O-Z i J-S u glavnom visoke. Ovako definisan jak vaspitni stav znači skoro isto što i zatvoren vaspitni stav. To je vidljivo i na osnovu sadržinske analize tih sub-skala.

ad d) Primena multivarijantnih metoda u obradi podataka dale bi vrednije informacije, nego samo računanje linearnih korelacija između parova varijabli.

3. Iako je SEG-6 S-R skala, ovde je obrađen samo ukupan skor. Razlog je obimna obrada podataka i nedostatak vremena. Glavna prednost ovakvog instrumenta - mogućnost razdvajanja situacione i dispozicione varijanse - nije iskorištena. Delom i zato nisu dobijene značajne korelacije jer isti ukupan skor može imati različita značenja.

Detaljnija analiza bila bi interesantna i zato što je autor skale (Ignjatović i sar., 1991) utvrdio na istom uzrastu "raspad morala", tj. izdvojeni faktori su bili odgovorni pretežno za situacioni deo varijanse.

Uzorak je sledeći metodološki problem. Ženski deo uzorka je većinom iz elitnijih škola a muški iz zanatskih. Pored razlika u interesovanjima, uspehu (prosečan uspeh devojaka je 4.11 a mladića 2.72, razlika je značajna na nivou $p < 0.01$), inteligenciji, to može značiti i različitu sposobnost za introspekciju i realno samoocenjivanje. Možda je to razlog da je kod devojaka više korelacija statistički značajno.

B. KORELACIJE VS - 3D I EPQ

Tabela 7 Korelacije između EPQ i VS-3d na muškom uzorku

	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ
E	.02	.12	.10	.06	.11	.08
N	-.04	-.17*	-.10	-.24*	.01	.09
P	-.15	-.27*	.11	.13	-.09	-.09
L	.06	.06	.10	.03	.15	.18*

Koeficijenti veći od 0.17 su značajni na nivou $p < 0.05$

Na **muškom** pod-uzorku dobijene su samo 4 značajne korelacije, i sve niske. Ni jedan od VS nije u korelaciji sa ekstraverzijom. To je u suprotnostima sa pomenutim nalazima Genca (1988) da otvoreno vaspitanje razvija ekstraverziju.

Prema ovim nalazima otac je bitnija figura za razvoj dečaka. Mladići koji svoje očeve opažaju kao hladne i sputavajuće imaju izraženiju dimenziju neuroticizma. Slobodnija interpretacija je da otac koji na hladan, distanciran način ograničava slobodu svom sinu, razvija kod njega emocionalnu nestabilnost. Pristalice transakcione analize bi rekli da je to sasvim logično: pošto nije voljeno (hladan VS) i pošto ništa samo ne može da uradi (zatvoren VS) dete može samo da zaključi - ja nisam OK. To se, na molekularniji način može objasniti primenom principa teorije socijalnog učenja.

Zatvoreno vaspitanje moguće je da stvara nesamostalno dete koje se teško uklapa u socijalne odnose od vrtića pa na dalje. Tako bi hladni i zatvorani VS i posredno, preko vršnjaka doprinosili neurotičnosti.

S obzirom na uzrast, te korelacije mogu delom biti posledica projekcije i racionalizacije: za neuspeh u osamostaljivanju i uklapanju u društvo optužuje se otac.

Ovaj nalaz je različit od Gencovih (1991) gde je nađeno da hladna majka i odlučna oba roditelja usmeravaju ka neuroticizmu.

Psihoticizam je povezan sa hladnim odnosom oca što je u skladu sa ranijim nalazima. To podseća na poznati mehanizam frustracija-agresija. Frustracija bitnih emocionalnih potreba, posebno od strane oca kao važne identifikacione figure, stvara tenziju koja rezultira agresivnim odnosom prema okolini. Ako dete živi u hladnom, bezosećajnom okruženju, ono takav način međusobnog odnošenja primenjuje i u svojim odnosima van porodice. Važan element dimenzije psihoticizma je upravo bezosećajnost u odnosima sa ljudima.

Ovaj nalaz se može protumačiti i u skladu sa transakcionom analizom, koja kaže da se osnovni obrazac odnosa prema svetu preuzima od roditelja istog pola.

Roditeljska odlučnost (jako vaspitanje) usmerava dete ka socijalnom konformizmu. Hipoteza kojom bi se taj nalaz mogao objasniti glasi: ako se dete od početka nađe u okovima stroge discipline, gvozdениh pravila o kojima se ne diskutuje, i kulta poslušnosti logično je da će kao odrastao čovek biti ličnost sklona "saobražavanju modalitetima uloga, standardima, stavovima i misaonim obrascima zajedničke grupe ili šire socijalne sredine, posebno grupacije na vlasti" (Krstić, 1988).

Molekularnije objašnjenje se može zasnovati na pojmu učenja reakcije izbegavanja. Ako za samoinicijativu, autonomno mišljenje i vladanje sledi kazna, a za pokornost, ako ne nagrada barem odsustvo kazne, velika je verovatnoća da će konformiranje postati dominantan obrazac ličnosti. To podseća i na učenje psihoanalize o strogom super-egu nasleđenom od oca.

Značaj i značenje odlučnog VS sigurno se menja sa uzrastom. Na mlađem uzrastu može imati pozitivnu ulogu, ali na kasnijem može predstavljati smetnju adolescentu u osamostaljivanju.

Tabela 8 Korelacije između EPQ i VS-3d na ženskom uzorku

	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ
E	.03	-.07	-.03	-.03	-.01	-.04
N	-.17*	-.03	-.22*	-.18*	.27*	.22*
P	-.11	-.10	-.02	-.05	-.03	-.02
L	-.01	-.07	-.10	-.16*	.15*	.20

Korelacije veće od 0.15 su značajne na nivou $p < 0.05$

Na **ženskom** delu uzorka emocionalna nestabilnost je povezana sa sve tri dimenzije VS, osim sa očevim emocionalnim odnosom. (To bi psihoanalitičari verovatno objasnili potiskivanjem Elektra kompleksa). Izgleda da je majka "zadužena" da zadovoljava emocionalne potrebe devojčica. Ono što izgleda jasno je da preterivanje u bilo kom VS usmerava ženski pol ka neuroticizmu. To se može protumačiti kao jak argument u prilog Ajzekovog shvatanja o genezi neuroticizma. Po njemu, količina stresa kojoj je osoba izložena je glavni sredinski uzročnik neuroticizma. U tom smislu, se i hladna i zatvorena i preterano odlučna atmosfera u porodici može posmatrati kao izvor stresa za dete. Znači, ne vodi neuroticizmu samo frustriranje emocionalnih potreba, nego i bilo kojih drugih.

Odlučan stav oca i isti stav majke razvija konformizam. Do istog ishoda vodi zatvoren VS oca. Ako devojčica nema slobodu da misli "svojom glavom" (zatvoreni VS) i ako ne može da se ponaša po svojoj volji (jak VS), ona će početi da se prilagođava očekivanjima, a to je ono o čemu L skala govori.

C. KORELACIJE VS-3D I SEG-6

Tabela 9 Korelacije između moralnosti (SEG-6) i percepcije vaspitnih stavova, na muškom uzorku.

	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ
SEG-6	.05	.03	.02	-.03	.09	.17*

Na **muškom** delu uzorka samo jedan koeficijent je na granici značajnosti. Nameću se dva tumačenja. Prvo je da ako otac dosledno zahteva poštovanje obaveza, normi i pravila u porodici takvo vladanje će se ispoljiti i van porodice, kroz moralno ponašanje. Tako nešto se može postići odgovarajućim aranžiranjem nagrada i kazni, a i moralnim ponašanjem roditelja, uvažavajući procese učenja po modelu. Drugo tumačenje bi ukazivalo na ulogu socijalnog konformizma (i socijalne poželjnosti) u varijansi SEG, o čemu govori korelacija L-SEG od 0.30. To je još jedna potvrda da jak VS razvija konformističku ličnost.

Tabela 10 Korelacije između moralnosti (SEG-6) i percepcije vaspitnih stavova, na ženskom uzorku.

	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ
SEG-6	.00	-.08	-.02	.05	.05	.06

Na **ženskom** delu uzorka nema ni približno značajnih korelacija. Međutim, to nam može pomoći u potkrepljivanju hipoteze da kod mladića SEG zahvata u glavnom konformistički aspekt moralnosti. Naime, kod mladića su sa SEG povezani OJS i L a kod devojaka tih korelacija nema, iako je korelacija OSJ-L približno jednaka kao i u mladića.

Na osnovu ovakvih rezultata se ne može zaključiti da moralnost nije vaspitljiva. Valjan zaključak je da primenjen instrument nije zahvatio relevantne aspekte porodičnih odnosa.

D. KORELACIJE EPQ - SEG-6

Tabela 11 Muški uzorak

	E	N	P	L
SEG-6	.02	.06	-.31*	.30*

Tabela 12 Ženski uzorak

	E	N	P	L
SEG-6	.02	.14	-.24*	.08

Negativna korelacija P i moralnosti pojavila se kod oba pola. S obzirom na predmet merenja P skale to je očekivani rezultat. Znači: moralnost zavisi od nekih osobina ličnosti, ili, preciznije, moralnost se delom mora posmatrati kao crta ličnosti, u onom smislu u kojem se taj pojam koristi u dimenzionalističkoj psihologiji. Dokazi o tome su neosporni, a tonužno relativizuje značaj moralnog rasuđivanja, koje se u nekim teorijama moralnosti apsolutizuje. Verovatno je da bazične osobine ličnosti deluju pre rasuđivanja - na selekciju informacija, u toku - na tumačenje informacija i izbor ponašanja, i posle - na doslednost u ponašanju.

Uslovi ispitivanja nisu bili motivišući za disimulaciju, te korelacija L-SEG znači da se tu radi delom o zajedničkom predmetu merenja - socijalnom konformizmu. Takva pojava je predvidljiva, jer, na manifestnom planu, mnoga ponašanja mogu biti identična iako su motivisana različito.

Razlikovanje moralnosti od konformizma možda i nije toliko važno na praktičkom nivou, ali je vrlo važno na teorijskom planu. Konformizam i moralnost su dva bitno različita efekta procesa socijalizacije. U filozofiji utilitaristi su moralnost definisali isključivo prema posledicama neke radnje. Za takvo shvatanje ne postoji razlika između moralnosti i konformizma ako je posledica radnje utilitarna.

Projekcija takvog shvatanja na domen vaspitanja vodi treniranju vaspitanika na racionalno procenjivanje najveće opšte koristi. Osećanja su tu nepoželjna, pogotovo ako mogu da dovedu u sumnju ono što društvo smatra najvećom opštom koristi.

Postoji i druga orijentacija u etici čiji je Kant najizrazitiji predstavnik. Po njemu, motivacija je suština moralnog čina, Jedino što se može nazvati dobrim po sebi je dobra volja, kaže on. Takvo shvatanje je često i među psiholozima. Moralna osoba se vlada moralno jer tako sama hoće, a ne radi koristi ili izbegavanja osude. "Rob se nagrađuje za vrlinu, a ne slobodan čovek" veli Spinoza.

Konformist, i ako se ponaša moralno, to čini jer očekuje odobravanje od grupe sa kojom se identifikuje. Odluke ne donosi samostalno na osnovu svojih kriterijuma, nego na osnovu onog što očekuje da će grupa odobravati. Promena grupe, ili promena atmosfere u grupi znači i promenu "moralnih" kriterijuma.

O toj temi B. Popović kaže: "Samo moralno ponašanje ako nije ujedno i izraz unutrašnje moralnosti jedinke, predstavlja "moral" za svaku priliku ili, kao što je odavno primećeno, neku vrstu "moralne fasade" (B. Popović, 1977. str. 10). Znači bitno je da neke vrednosti i norme postanu deo ličnosti osobe. "Ukoliko je došlo do stapanja introjekta sa jezgrom, onda se ličnost u celini vlada moralno bez ikakvih prinuda. Ako pak dođe da se introjekt ne sjedini s jezgrom ne može se govoriti o vladanju, već samo o ponašanju koje je moralno, samo ono nije izraz unutrašnje moralnosti, već uočavanja da je nešto probitačno, a nešto nedopustivo u očima spoljašnjeg autoriteta, osoba i društvenih ustanova...Postojanost može obezbediti samo unutrašnja sila, a ne opažanje šta je korisno i unosno" (B. Popović, 1977.).

Istraživanjima upitničkog tipa vrlo je teško razdvojiti te dve stvari, pogotovo ako se uzima u obzir samo ukupan skor, kao što je to ovde urađeno. Koreliranje naših nezavisnih varijabli sa česticama iz SEG-6 pružili bi mnogo više informacija u vezi tog problema.

Problematično u interpretaciji korelacije Laj - skale i skale SEG-6 kao istog predmeta merenja je nedostatak takve povezanosti kod devojaka, iako one imaju značajno više skorove na obe sub-skale.

Uzrok može biti da L i SEG kod muškaraca zahvataju isti aspekt konformizma, a kod devojaka različit. Možda konformizam nije jedinstvena crta, što zvuči verovatno. U odnosu na devojke postoji pritisak drugačijeg smera nego u odnosu na dečake, kako je to već izraženo u vladajućim stereotipima.

Moguće je da je kod mladića uzrok korelacije slab uvid u moralnu stranu svoje ličnosti, pa da odgovore daju u smeru socijalne poželjnosti. Pored socijalnog konformizma L skala je i indikator davanja socijalno poželjnih odgovora - što je u stvari disimuliranje o kome Ajzenk govori kao o drugoj prirodi L skale.

Treća mogućnost je da u varijansi SEG kod devojaka učestvuje neka druga dispozicija više nego konformnost. Evo o čemu se radi. Dobar deo situacija u SEG se odnosi na altruističko ponašanje a deo reakcija je misaonog tipa. Empatija je jedna od osnova altruističkog ponašanja, pa je moguće da su crte osećajnosti i saosećajnosti, obično više zastupljene kod ženskog pola (o tome govori i niže P), odgovorne za njihov ukupan skor na SEG-6 više nego konformnost.

Pretpostavka da bi ekstraverti trebali biti manje moralni (zbog težeg uslovljavanja) nije se potvrdila. Jedan od razloga može biti što neke predložene situacije i reakcije traže

otvoren nastup pred okolinom i aktivno pružanje pomoći, što introvertima teže pada. Za njih je, možda, više karakteristična moralnost uzdržavanja od greha.

E. KORELACIJE OSTALIH VARIJABLI

U donjim tabelama su prikazane samo statistički značajne korelacije (sa verovatnoćom greške $p < 0.05$) između kontrolnih varijabli: socio-ekonomskog statusa (SES) i školskog uspeha (USP), i vaspitnih stavova, moralnosti i subskala EPQ.

Tabela 13 Korelacije između SES i školskog uspeha i vaspitnih stavova, moralnosti i subskala EPQ. Muški deo uzorka.

	E	N	P	L	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ	SEG	SES
SES												
USP	-.19*		-.18									.18

SES-socijalno-ekonomski status
USP - školski uspeh

Tabela 14 Korelacije između SES i školskog uspeha i vaspitnih stavova, moralnosti i subskala EPQ. Ženski deo uzorka

	E	N	P	L	MTH	OTH	MOZ	OOZ	MSJ	OSJ	SEG	SES
SES	.17	-.22		-.17						-.20	-.16	
USP		-.20			.17							.39

SES-socijalno-ekonomski status
USP - školski uspeh

SOCIJALNO - EKONOMSKI STATUS

SES je kod devojaka povezan sa više varijabli. Ako rezultate uporedimo sa onima koje Šipka (Šipka, 1988) iznosi kao uobičajene, vidi se da se podudaraju. Viši standard je povezan pozitivno sa ekstraverzijom, a negativno sa neuroticizmom (objašnjava se manjom "količinom" stresa u boljim ekonomskim uslovima). Niži standard je obično praćen i povišenim L skorom. Moguće je da je tu upleten odbrambeni mehanizam kompenzacije. Nezadovoljni svojim standardom oni možda više teže da se prikažu kao moralno vredne ličnosti.

Negativne korelacije SES sa odlučnošću oca i moralnošću, izgleda da govore o liberalnijem vaspitavanju roditelja iz viših socijalno ekonomskih slojeva. Na taj način bi se mogle protumačiti i korelacije SES sa ekstraverzijom, neuroticizmom i L skalom. S obzirom da su se te korelacije pojavile na ženskom uzorku, izgleda da viši SES znači drugačiji odnos prema ženskoj deci, a možda, u širem smislu i drugačije shvatanje polnih uloga.

ŠKOLSKI USPEH

(Ova varijabla nije direktno povezana sa temom istraživanja, ali će ipak biti ukratko razmatrana)

Kod **devojaka** uspeh je povezan sa emocionalnom stabilnošću, toplim VS majke i socijalno-ekonomskim statusom. Prema Kvaščevu i Radovanoviću, treći faktor uspeha u učenju je emocionalna stabilnost, tako da je ovo uobičajen rezultat. Majčin topao VS je povezan sa uspehom, verovatno preko emocionalne stabilnosti, ali možda i preko motiva opšteg postignuća, za kojeg se kaže da je pod uticajem toplog odnosa sa majkom.

Kod oba pola je uspeh u vezi sa socijalnim statusom. I to je predvidivo, jer viši SES podrazumeva i viši obrazovni nivo a to obično znači i veća očekivanja i zahteve od deteta, kao i bolje materijalne uslove za intelektualni razvoj.

Kod mladića je uspeh povezan negativno i sa ekstraverzijom i sa psihoticizmom. I to su uobičajeni rezultati. Na starijim uzrastima, zahtevi škole postaju sve ozbiljniji. Traži se upornost i savesnost što nisu crte ekstravertne ličnosti.

Čitajući opis osoba sa visokim P skorom logično je pretpostaviti da će oni češće imati problema sa školovanjem. Uopšte, za njih je karakteristična rđava prilagenost socijalnoj sredini i traženje mnogo jače i neposrednije stimulacije nego što je to marljivo učenje. Mada, kako kaže Ajzenk, psihoticizam udružen sa visokom inteligencijom može dati vredne i neobične rezultate.

RAZLIKE IZMEĐU POLOVA

Aritmetičke sredine (M) i standardne devijacije (SD) za muški i ženski deo uzorka su date donjoj tabeli. Takođe je prikazan i test značajnosti razlika aritmetičkih sredina.

Tabela 15 Polne razlike u ispitivaniom karakteristikama

	Muški		Ženski		t-test	p
	M	SD	M	SD		
E	14.47	4.09	13.50	4.28	1.94	
N	10.26	4.40	13.89	4.28	6.98	p<0.05
P	6.76	2.90	6.18	4.16	3.41	p<0.05
L	8.50	4.16	9.08	3.88	2.52	p<0.05
MTH	38.06	4.78	40.44	4.67	7.44	p<0.05
OTH	36.83	5.39	38.31	5.66	3.44	p<0.05
MOZ	31.74	6.16	32.86	5.36	1.63	
OOZ	32.40	6.04	32.80	5.32	0.59	
MSJ	35.05	5.55	34.60	6.18	0.65	
OSJ	35.00	5.97	34.66	6.02	0.48	
SEG-6	100.83	13.97	105.75	11.86	2.05	p<0.05
SES	15.58	4.90	15.68	5.20	0.28	
USP	2.72	1.55	4.11	1.50	7.22	p<0.05

Razlike između polova na EPQ su uobičajene. Deo razlika je posledica socijalnih uticaja (subskale N i L) a deo je konstitucionalne prirode (po Ajzenku fiziološka osnova psihoticizma je "muževnost", tj. fiziološke karakteristike muškog pola).

Devojke značajno više opažaju svoje roditelje kao tople nego muškarci. To je, verovatno, i slika objektivnog ponašanja roditelja. Postoji kod nas stereotipija de će topao odnos "razmaziti" dečake. Naši nalazi upravo govore o važnosti toplog stava oca. Iz tabele se takođe vidi da je majka percipirana kao toplija, posebno od devojaka. Najhladnije se doživljava otac i to od strane dečaka.

Devojke imaju značajno više skorove na SEG-6. To je uskladu sa opštom slikom o ženskom polu kao moralnijem, u smislu manje agresivnosti (P), veće saosećajnosti i većeg socijalnog konformizma (L).

G. ZAKLJUČAK

1. Ograničavanje psihičke i fizičke slobode uz kruto insistiranje na poštovanju normi i pravila od strane oba roditelja i uz hladan odnos majke, usmerava razvoj devojaka ka **emocionalnoj nestabilnosti**. Drugim rečima, zatvoren i jak VS oba roditelja i hladan VS majke povezan je sa emocionalnom nestabilnošću devojaka.
2. Otac koji dopušta više slobode svom sinu (otvoren VS),i koji je sa njim u bliskim i toplim odnosima(topao VS) utiče na formiranje emocionalno stabilne ličnosti.
3. Hladan vapitni stav oca usmerava mušku decu ka većem psihoticizmu.
4. Jak, odlučan vaspitni stav oca razvija socijalni konformizam kod dece oba pola.
5. Konformizam kod devojaka je povezan i sa zatvorenim vaspitnim stavom oca.

6. Moralnost mladića je povezana sa odlučnim i autoritativnim stavom oca. Čini se da se radi o konformističkom tipu moralnosti.
7. Moralnost je u negativnoj korelaciji sa psihoticizmom, kod oba pola.
8. Moralnost je kod muškog pola u pozitivnoj korelaciji sa socijalnim konformizmom (L - skalom).
9. Roditelji višeg socijalno - ekonomskog statusa su, od strane devojaka, percipirani kao manje odlučni.
10. Socijalno - ekonomski status je kod devojaka, povezan *negativno* sa moralnošću, neuroticizmom i socijalnim konformizmom, a *pozitivno* sa ekstraverzijom i školskim uspehom.
11. Kod mladića je socijalno - ekonomski status povezan samo sa školskim uspehom.
12. Devojke imaju značajno više izraženu crtu neuroticizma i socijalne konformnosti, a mladići su izraženijeg psihoticizma.
13. Devojke značajno više percipiraju roditelje kao tople nego mladići.
14. Devojke su "moralnije", tj. postižu značajno više skorove na skali SEG-6.
15. Školski uspeh kod devojaka je u korelaciji sa emocionalnom stabilnošću, toplim vaspitnim stavom majke i višim socijalno-ekonomskim statusom.
16. Školski uspeh mladića je negativno povezan sa ekstraverzijom i psihoticizmom, a pozitivno sa socio-ekonomskim statusom.

Na više mesta u tekstu su iznesene primedbe, nedoumice i ograde u vezi predloženih interpretacija i zaključaka. Zbog nesavršene metodologije ove rezultate treba primiti sa znatnom dozom skeptičnosti, pogotovo što su svi koeficijenti korelacija niski ili na granici značajnosti. Takođe treba imati u vidu da statistička značajnost ne mora da znači i praktičnu značajnost, kao što je to istakao B. Petz.

Da bi buduća istraživanja ovog predmeta dala bolje plodove prvo je važno usavršiti metodologiju prikupljanja informacija o porodičnim odnosima. Trebalo bi nastojati da se zahvati celina porodične atmosfere koja okružuje dete, tj. dominantna iskustva deteta u porodici. Sami roditeljski stavovi nisu dovoljni.

Korišćena i navođena literatura

- Brener, A., "Fizičko i mentalno zlostavljanje dece", u "Zbirka tekstova iz mentalne higijene", Stanulović N., Novi Sad, 1988.
- Dicken, C.F. "Simulated patterns on the Edward's Personal Schedule", J. appl. psych. 43, 1959.
- Dorđević, J. "Različiti metodološki pristupi u proučavanju problema moralnog vaspitanja", Prosveta, Bg., 1977.
- Eysenck H.J. and Eysenck S.B.G. "Psychotysm as a Dimension of personality", Hoder & St, 1976. London.
- Eysenck, H.J., "The Structure of Human Person", London, Methuen, 1953.

- Eysenck H.J. "Sense and nonsense in Psychology", Penguin, 1957.
- Filozofijski rječnik, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1989.
- Fulgosi A. "Psihologija ličnosti", Šk. knjiga, Zg., 1985
- Genc L. i sar., "Razvoj ličnosti u višekulturnoj sredini", Zbornik instituta za pedagogiju, Novi Sad, 1991.
- Genc L., "Dimenzije vaspitanja i razvoj ličnosti", Psihologija, 4, 1998.
- Genc L., "Vaspitni postupci roditelja i razvoj neprihvatljivog ponašanja", Referat na VIII savetovanju školskih pedagoga, psihologa i defektologa, Opatija, 1985.
- Genc L. i sar., Završni elaborat o radu na temi vaspitni postupci roditelja, Novi Sad, 1986.
- Hrnjica S., "Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti", Naučna knjiga, Beograd., 1987.
- Ignjatović I. i sar., "S - R skale", Savez društava psihologa Srbije, Beograd., 1986.
- Ignjatović I. i sar., "Razlike u strukturi dimenzije moralnosti kod mlađih i starijih srednjoškolaca", Zbornik instituta za pedagogiju, Novi Sad, 1991.
- Kolberg, L., "Dete kao filozof morala", u "Procesi socijalizacije", Beograd., 1986.
- Kokai-Capar M., "Neurološki modeli ekstraverzije - introverzije", Psihologija, 1-2, 1981
- Krnjajić, S., "Sociometrijski status učenika", Prosveta, Beograd. 1988.
- Krstić, D., "Učenje i razvoj", Savremena Administracija, Beograd. 1990.
- Krstić, D., "Psihološki rečnik", Vuk Karadžić, Beograd, 1988.
- Logar - Đurić S. "Savremene tendencije u psihologiji ličnosti", Savez društava psihologa Srbije, Beograd. 1989.
- Mabbot, J. D. "Uvod u etiku", Nolit, Beograd, 1981.
- Miočinović Lj. "Kognitivni i afektivni činioci i moralnom razvoju", Prosveta, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, 1988.
- Mirić J., "Roditeljsko nagrađivanje i kažnjavanje dece kao moralno suđenje", Psihologija, 1-2, 1988.
- Popović B. "Uvod u psihologiju morala", Naučna knjiga, Beograd. 1977.
- Popović B., "Saznanje, ličnost, moralnost", Psihologija, 1-2, 1988.
- Popović, B., "Razvoj dečjeg moralnog mišljenja", Prosveta, Beograd., 1981
- Popović, B., Miočinović, Lj., Ristić, Ž., "Razvoj moralnog saznanja", Prosveta, Beograd. 1981.
- Radonjić, S., "Učenje i ličnost", Savez društava psihologa Srbije, Beograd., 1989.
- Radonjić, S., "Psihologija učenja", Beograd., 1987.
- Radonjić, S., "Jedna humanistička psihologija morala", Psihologija, 1-2, 1973.
- Reber, A.S., "Dictionary of psychology", Penguin, 1982.
- Rot, N., "Osnovi socijalne psihologije", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd., 1987.
- Šipka P., "Ličnost jugoslovena na upitniku EPQ", Psihologija, 1 - 2, 1988.

Izdavač EPQ: Zavod SR Slovenije za Produktivnost dela, Ljubljana, Centar za psihodijagnostična sredstva. (1979)

Prilog

EPQ

SEG-6

VS-3D

KOD za bodovanje EPQ:

I-E (n=21)

DA: 1, 5, 10, 14, 17, 25, 32, 36, 40, 45, 49, 52, 56, 60, 64, 70, 82, 86

NE: 21, 29, 42

N (n=23)

DA: 3, 7, 12, 15, 19, 23, 27, 31, 34, 38, 41, 47, 54, 58, 62, 66, 68, 72, 75, 77, 80, 84, 88

P (n=25)

DA: 22, 26, 30, 33, 43, 46, 50, 65, 67, 74, 76, 79, 83, 87

NE: 2, 6, 9, 11, 18, 37, 53, 57, 61, 71, 90

L (n=21)

DA: 13, 20, 35, 55, 78, 89

NE: 4, 8, 16, 24, 28, 39, 44, 48, 51, 59, 63, 69, 73, 81, 85

skala odgovora: 1 (da) 2 (ne)

KOD za bodovanje VS-3D:

Negativno se skoruju: 5, 6, 12, 13, 16, 19, 20, 22, 24, 26.

Svaki četvrti ajtem pripada istom vaspitnom stilu.

Toplo-Hladno: 1, 4, 7, 10, 13, 16, 19, 22, 25, 28.

Otvoreno-Zatvoreno: 2, 5, 8, 11, 14, 17, 20, 23, 26, 29.

Slabo-Jako: 3, 6, 9, 12, 15, 18, 21, 24, 27, 30.

Odgovarano je na skali od 1 (uopšte se ne slaže) do 5 - potpuno se slaže.

